Jan van den Broek

Landschap lezen

De ontwikkeling van landschap en infrastructuur van Centraal-Groningen tot ca. 1600

6

Op zoek naar het verdwenen Drenterwolde

Groningen 2017

Laatste herziening: 19-2-2020 11:58

Op het titelblad: het gebied tussen de Stainkoeln en Westerbroek op een combinatie van satellietfoto en AHN-hoogtekaart.

6 Op zoek naar het verdwenen Drenterwolde

6.1 Ommerke en Ediken

6.2 Kanalisaties
6.3 Ammerkehorn
6.4 Twee akten uit 1449
6.5 De constructie van Westerbroek

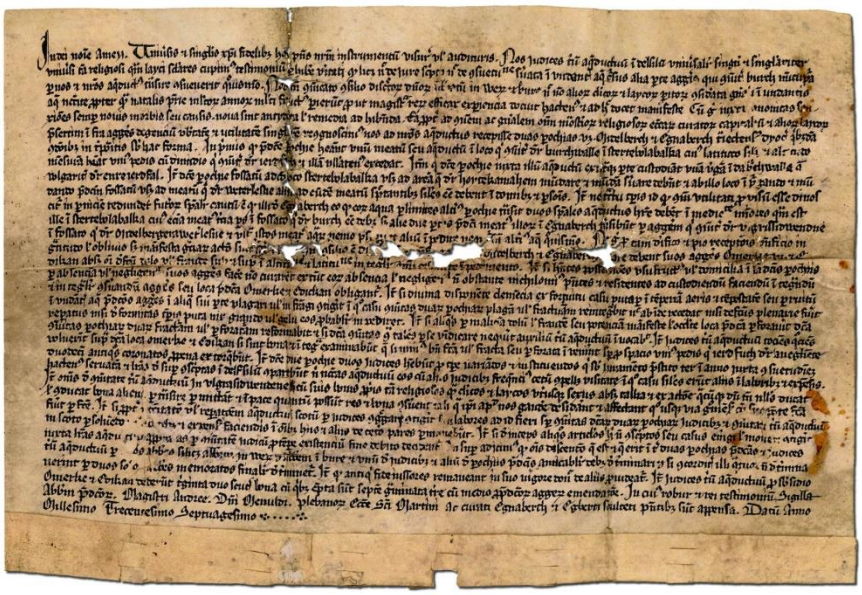

Omerke et Edickan **worden genoemd in een akte uit 1370**

(OGD I 571; 1370)

Niet zelden worden waterlopen, dijken of andere landschapselementen in oude teksten aangeduid met namen die allang in onbruik zijn geraakt. Dat kan komen doordat de objecten zelf verdwenen zijn of doordat nieuwe namen de oude hebben verdrongen. Daarnaast komen we soms namen tegen waarvan we niet weten wat ermee wordt bedoeld. Achter dit soort gevallen schuilt steeds een verhaal over de manier waarop het landschap zich heeft ontwikkeld. Dat is ook het geval met drie toponiemen die in akten van 1370, 1385, 1405 en 1449 voorkomen, allang vergeten zijn en, naar ik meen, iets met elkaar te maken hebben: *Omerke*, *Edickan* en *Ammerckehoern*.[1] Deze woorden worden op verschillende manieren gespeld, maar wanneer ik geen oude tekst citeer, houd ik me hier aan de spelling *Ommerke*, *Ediken* en *Ammerkehorn.*

[1] OGD I 571 (1370), OGD II 748 (4 juli 1385) en OGD II 1221 (28 september 1405).

Deze toponiemen zijn raadselachtig vanwege het feit dat ze al lang geleden in onbruik zijn geraakt en er geen bronnen zijn die ondubbelzinnig aantonen wat ermee bedoeld wordt.[2]

Als het leveren van een 'wettig en overtuigend bewijs' te veel gevraagd is, moeten we het doen met aanwijzingen die een bepaalde richting aangeven en in combinatie met elkaar de bouwstenen voor een aannemelijk verhaal vormen. In gevallen als deze kan een combinatie van taalkundige en historisch-geografische argumenten soms uitkomst bieden. Als je weet welk object met een naam wordt bedoeld kan dat helpen om die naam te verklaren en de oorspronkelijke functie van het object te achterhalen.
Omgekeerd kan de betekenis van een naam je op het goede spoor brengen bij het zoeken naar het object dat met de betreffende naam wordt aangeduid. Maar het blijft een hachelijke onderneming, want je weet nooit of je wel alle relevante bronnen hebt gezien. Bovendien tasten we grotendeels in het duister voor wat betreft de landschappelijke context waarin onze bronnen zijn ontstaan. Zo kan het zijn dat je door een onjuiste identificatie van een object op het verkeerde been wordt gezet bij de taalkundige verklaring van het aanduidende woord en, omgekeerd, dat je je vergist in de betekenis van een woord en daardoor tot een verkeerde identificatie komt.

Een aardig voorbeeld van zo'n dwaling is het geval van de Aduarderzijl. Het woord *Aduarderzijl* is zijn bestaan begonnen als aanduiding van 'de sluis van Aduard', net zoals het woord *Groningerdiep* in de vijftiende eeuw zo heette vanwege het feit dat het ''t diep van Groningen' was. Het kon toen zowel het Reitdiep als het Damsterdiep aanduiden. Eerst in de loop van de eeuwen is de aanduiding 'Aduarderzijl' tot een vaste plaatsnaam geworden. Wie dit uit het oog verliest, kan abusievelijk op het idee komen dat de in een akte van 1382[3] voorkomende vermelding van de '*Adewerder ziil'* alleen maar op het huidige gehucht Aduarderzijl kan slaan en vervolgens, na de vondst van een eind 13e-eeuwse paalkop onder de Steentil, dat het hele Aduarderdiep 'dus' al rond 1300 moet zijn gegraven.

Toen Wobbe de Vries zich ontfermde over het woord *Ommerke* ging hij niet uit van zijn eigen vak, de taalkunde, maar koos een historisch-geografisch vertrekpunt.[4] Uit de oude (gedrukte) teksten waarin hij de naam – of een variant ervan[5] – aantrof, maakte hij op dat deze moest slaan op de Borgwal en dat daarmee niet alleen de wal, maar ook de parallel daaraan lopende Borgsloot werd aangeduid. De Borgwal en –sloot vormden de grens tussen het Gorecht en Fivelgo en dat aspect, zo dacht De Vries, moest de oorsprong zijn geweest van de naam die hij wilde verklaren.

---

2 Zelf heb ik in *Een kronkelend verhaal* aan *Omerke* en *Edikan* enkele woorden gewijd die ik nu niet meer zou herhalen, en ook in deel 7 van *Groningen en het Drentse Water* heb ik erover geschreven. Zie daarvoor Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze* (Assen 2011) 104, en *Groningen en het Drentse Water* 7. Zie ook Jan van den Broek, 'Drie vergeten toponiemen: Omerke, Edikan en Ammerkehorn', in: *Stad en Lande* 25e jrg. (2016) 13-17.

3 OGD II 704 (1 mei 1382). De oorkonde wordt ook op het jaar 1383 gedateerd.

4 Wobbe de Vries, 'Groninger topographica', in: *Nomina Geographica Neerlandica*; Geschiedkundig onderzoek der Nederlandsche aardrijkskundige namen, uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap X (1936) 97-163, 100-101.

5 De Vries signaleert *Omerke*, *Ammeryck*, *Ammerick dyke*, *Ammercke dyke* en *Emmer dijck* en verwijst daarvoor naar OGD I 571 (1370), GrA 708-499 reg.nr. 11 (1424), GrA 708-63 reg.nr. 14 (1434) en GrA 708-524 reg.nr. 25 (1449).

In het verleden werden, zo redeneerde hij, gebieden of onderdelen van landschappen *ambachten* of *ambten* genoemd en *mark* is een oud woord voor 'grens'. Aangezien met *Ommerke* volgens hem de Borg bedoeld was, moest het woord wel 'districtsgrens' betekenen en dus ontstaan zijn uit zoiets als *ambtmark*.

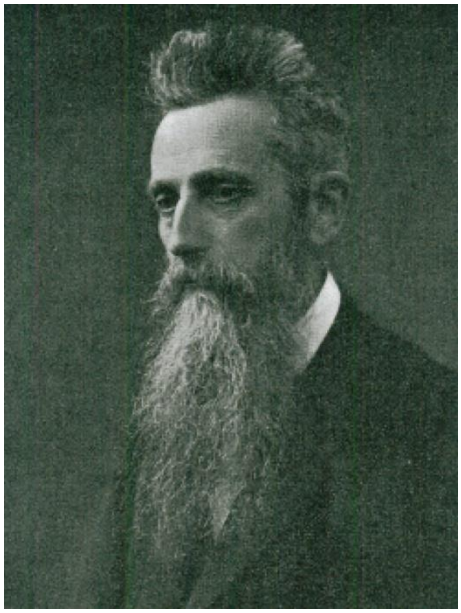

Taalkundige Wobbe de Vries (Noordhorn-Oxwerd 1863-Groningen 1942)

Leraar aan het Praedinius-gymnasium en vader van dichter Hendrik de Vries.

De Vries vermeldt wel allerlei spellingsvarianten van *Ommerke*, maar noemt niet het woord *Hammercke dycken,* ofschoon dat ook in de door hem gebruikte editie voorkomt.[6] Dit wekt de indruk dat hij associatie met het woord 'hamriksdijk' uit de weg wilde gaan. De reden daarvoor blijft onduidelijk.

Ik mis de kennis van zaken om de taalkundige aspecten van De Vries' betoog te beoordelen, maar vind het wel raar dat hij zich niet de vraag gesteld heeft waarom iets wat al een naam had, in 1370 ineens met een andere naam moest worden aangeduid. De Borgsloot wordt al in 1258 genoemd, de Borgwal in 1301.[7] Ook na 1370, het jaar waarin de *Ommerke* voor het eerst wordt vermeld,[8] heten de Borgsloot en Borgwal nog gewoon Borgsloot en Borgwal. Sterker nog: in het door De Vries bekeken stuk van 1370 worden naast *Ommerke* en *Ediken* ook de Borg en de Borgwal genoemd![9] Daarmee wordt het wel heel onwaarschijnlijk dat *Ommerke* en *Borg* identiek zouden zijn.

---

6 R.K. Driessen, *Monumenta Groningana veteris aevi inedita* II (Groningen 1824) 274-278 (275).

7 OGD I 126 (GrA 2100-52; 9 juni 1258: '*fossatum, quod Burch vocatur Burch'*) en OGD I 210 (GrA 708-520 reg.nr. 2; 1301: '*agger, dictus Burgwal'*).

8 Het woord '*Ommerke'* staat op de rugzijde van een ouder document: de 'zijlbrief' van de Drie Delfzijlen van 14 augustus 1317 (OGD I 255). Het woord staat echter niet in de tekst, maar in een ongedateerde aantekening op de achterkant van de oorkonde: '*littera de ommerke, van die ammerdijc ende die pande ende lodijcke'*. Deze aantekening moet op een vergissing berusten, want in de tekst van de oorkonde wordt hierover met geen woord gerept.

9 In dit stuk wordt het woord '*Burgh'* gebruikt om zowel de Borgwal als de Borgsloot aan te geven, maar komen we ook de varianten '*Burgwalle'* en '*Burghwalle'* tegen.

Wanneer De Vries ook andere dan gedrukte bronnen had gebruikt, zou hij wellicht tot een andere verklaring zijn gekomen. Zo is er een akte uit 1449 waarin, precies zoals in die van 1370, melding gemaakt wordt van *Amrickdyken* en *Edijcken.*[10] De akte bevat een door scheidsrechters vastgestelde oplossing voor het probleem dat was ontstaan doordat Engelbert en Middelbert niet langer aan hun waterschapsverplichtingen konden voldoen. De kerspellieden klaagden dat zij als enigen moesten opdraaien voor het onderhoud van hun *amrickdyken*, dat hun dit als gevolg van de slechte toestand van de bovenstroomse waterkeringen steeds zwaarder viel en dat ze daardoor geen kans zagen om daarnaast ook nog te betalen voor het onderhoud van de Scharmerzijl.

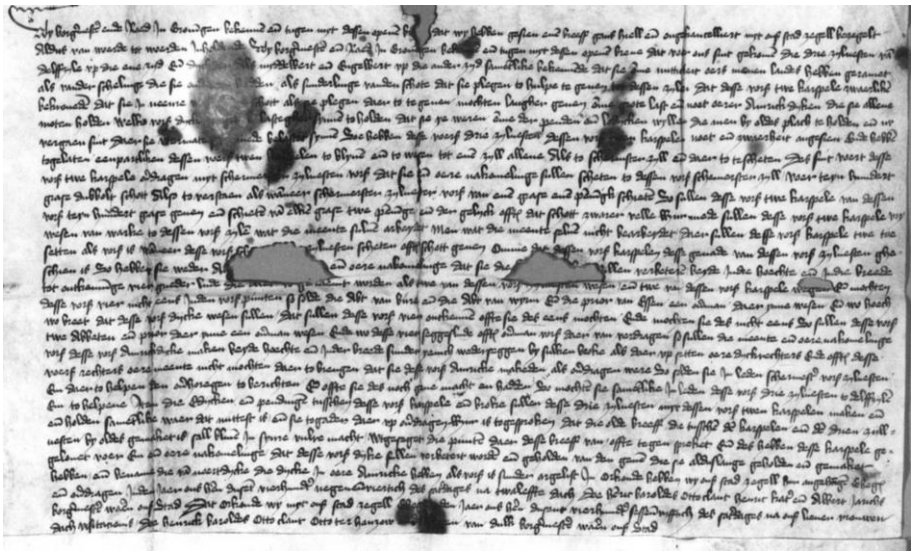

'...omme grote last ende noet oerer Amrickdyken...'

Ingevolge de uitspraak van de scheidslieden zouden de 'hamriksdijken' – in latere akten krijgen de '*amrickdyken'* meestal een verduidelijkende 'h' – weliswaar ten laste van Middelbert en Engelbert blijven, maar zouden de beide kerspelen bij het onderhoud van de '*Edijcken'* en waterkeringen tussen Westerbroek en Engelbert geholpen worden door de hele organisatie van de Drie Delfzijlen. De toezegging van de Drie Delfzijlen over de Edijken en de 'pendingen' bij Westerbroek is in feite het enige wat Engelbert en Middelbert in dit conflict binnenhaalden. Dat betekent dat dit punt voor de beide kerspelen van doorslaggevend belang moet zijn geweest. Het was zelfs zo belangrijk dat ze in het vervolg dubbel schot aan het Scharmerzijlvest zouden betalen.[11]

Ook in latere akten komen we de hamriksdijken van Middelbert en Engelbert tegen.[12] Wie deze teksten leest, kan niet anders dan concluderen dat hiermee de oostelijke waterkering langs de Hunze wordt bedoeld, de dijk dus die de dorpsgebieden van Middelbert en Engelbert aan de westzijde begrensde en die in 1370, toen beide kerspelen in het Scharmerzijlvest werden ingelaten, de nieuwe buitengrens van het zijlvest werd en als zodanig de rol van de Borg overnam. Het woord *hamrik* betekent 'dorpsgebied' en

---

10 Drents Archief, Collectie Gratama inv. nr. 141 (583-141; 11 januari 1449 en 3 juli 1456).

11 Op de inhoud van deze akte kom ik in hoofdstuk 6.4 nog uitvoerig terug.

12 GrA 708-74 reg.nr. 51 (31 januari 1521: '*Hamricke' (*of *'hamercke') 'diken'*), GrA 2043-29 fol. 122-130 (1533: *Hemmericke dijke*), GrA 708-75 reg.nr. 62 (28 juni 1548: '*Amrycken dyck'*).

hamriksdijk is dus een passende benaming voor deze dijk. Het laatste restje twijfel over de identiteit van de *Ommerke* of hamriksdijken verdwijnt wanneer we de akte lezen waarbij het Helperoosterhamrik in het Scharmerzijlvest werd ingelaten (31 augustus 1620).[13] Het ingelaten gebied wordt in deze tekst omschreven als gelegen '*tusschen het Schuitendiep ende de Hamrikkerdijken der carspelen Engelbert ende Middelbert, strekkende van des Borgersdijk bij het diep langs heen ende des cloosters van Essen Nije ingelaten landen'.* Met *'des Borgersdijk'* kan hier alleen de Groenedijk op de grens tussen Groningen en Helpman bedoeld zijn. Over het hier genoemde Esser Nieuwland kom ik later nog te spreken.

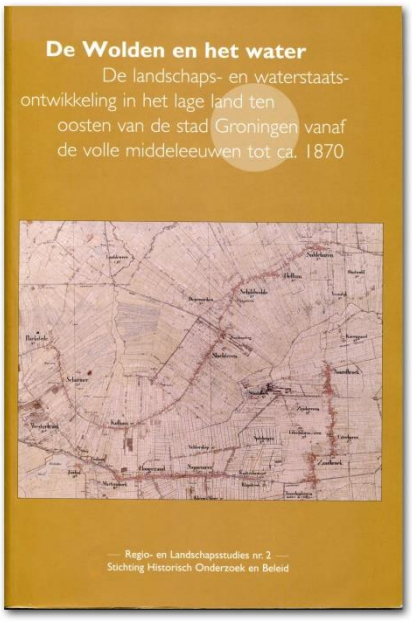

W.A. Ligtendag, *De Wolden en het water* (1995)

De reden waarom ik in het voorgaande aandacht heb geschonken aan de interpretatie van Wobbe de Vries, is gelegen in het feit dat zijn visie in 1967 is overgenomen door J.K. de Cock en ook nog te lezen staat in de bekende en belangrijke studie die W.A. Ligtendag in 1995 over de landschaps- en waterstaatsgeschiedenis van het Woldland het licht deed zien.[14] Daarmee zetten De Cock en Ligtendag een stap terug, want de opvatting dat het woord *Ommerke* de oostelijke dijk langs de Hunze moet zijn, vinden we al omstreeks 1750, toen een inventarisatie werd opgemaakt van de schouwbare objecten in het Groninger Oosterhamrik en de onder het Scharmerzijlvest vallende delen van het Gorecht.[15] Ook toen kende men de betekenis van de woorden *Ommerke* en *Ediken* niet meer, maar uit de context van de akten waarin ze voorkwamen, concludeerde men dat het de oostelijke dijken langs de Hunze moesten zijn. Hetzelfde vinden we overigens ook bij B.W. Siemens (1974).[16] Hopelijk draagt ook de recente afstudeerscriptie van Marnix Deterd Oude Weme ertoe bij dat de dwaling 'ommerke = borg' in de vergetelheid raakt. Ook hij wees de oostelijke Hunzedijk

---

13 GrA 136-2358 nr. 19.

14 J.K. de Cock, 'Ontginningsgeschiedenis van de gemeente Slochteren', in: Groninger Volksalmanak 1967 162-185 (179) en W.A. Ligtendag, *De Wolden en het water; de landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870* (Groningen 1995) 177.

15 GrA 708-565. Deze tekst is De Vries, De Cock en Ligtendag blijkbaar ontgaan.

16 B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974) 48 en de bijbehorende kaart 3 bij nr. 59.

onder Engelbert aan als de 'Omerke'.[17]

Een afwijkende opvatting over de identiteit van de *Ediken* en *Ommerke* werd gehuldigd door Kooper en Overdiep. Volgens deze onderzoekers werd met *Ommerke* de oostelijke 'opdijk' (dwarsdijk) van Engelbert bedoeld. Dat is de dijk waarvan een deel tegenwoordig bekend is onder de naam Woortmansdijk. Ze waren verder van mening dat met de *Ediken* of Edijken, die alleen in de genoemde akten uit 1370, 1385 en 1449 worden vermeld, de dijken langs de oostelijke oever van de Hunze werden bedoeld, de dijken dus die we zojuist hebben geïdentificeerd als *Ommerke*.[18]

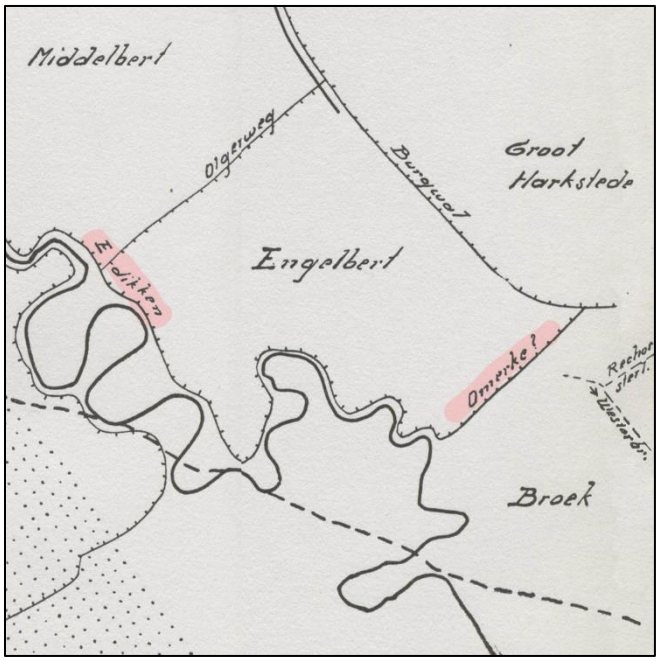

***'Edikken' en 'Omerke ?'* bij Kooper**

Edikan of *Edikan* is het Oudfriese woord voor 'Adijken' of 'dijken langs de A', waarbij 'A' in feite geen naam is, maar het oudtijds algemeen gangbare woord waarmee een waterloop werd aangeduid. We komen het tegen als *A* of *Aa*, *Ae*, *Ee*, *Ei* en *IJ,* waarbij de uitspraak kan hebben gevarieerd van 'aa' via 'ee' tot 'aai' en 'ij' (denk bijvoorbeeld aan *'tOlnij*, waarmee de Oude Ae tussen Ubbega en de Wolddijk wordt bedoeld). Ook de Hunze werd aangeduid als A of Ae.[19] Toen omstreeks 1460 een nieuw kanaal werd aangelegd tussen Winsum en Schaphals, werd van de nieuwe watergang gezegd dat hij langs het 'A-land' zou lopen, waarmee een door het klooster Aduard ingepolderde Hunzekronkel bij Schilligeham werd bedoeld.[20]

De woorden Ommerke en Ediken lijken dus beide betrekking te hebben op de oostelijke Hunzedijk. Maar waarom zouden er aan het einde van de 14e eeuw twee woorden nodig zijn geweest om die ene dijk aan te duiden? Dat is alleen te verklaren wanneer er ook twee of

---

17 M.G.A. Deterd Oude Weme, *Landschapsgenese van het Gorechter Hunzedal. Reconstructie en ontwikkeling van het Esser corpus- en provincieland* (1215-1766) (Eigen uitgave, Groningen 2015) 158, 193-195.

18 J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen/Batavia 1939) 125-126 en kaart VI, en G. Overdiep, 'Het tijdstip van het graven van het Schuitendiep ten zuidoosten van Groningen', *Us Wurk* 21-22 (1972-1973) 187-191 (189).

19 GrA 708-63 reg.nr. 14 (1434); GrA 2241-5 (1525; vertaling van het Latijnse woord *amnis* (rivier) in OGD I 272-273 uit 1321-1322).

20 GrA 172-42 reg. 397 (29 maart 1459).

zelfs nog meer verschillende dijken – *diken* is meervoud! – zijn geweest. Anders dan Siemens, die er vrede mee had dat de oostelijke Hunzedijk tegelijkertijd met twee ***verschillende*** woorden werd aangeduid, wil ik een poging doen om hierin helderheid te verschaffen. Daarbij worden we geholpen door de kavelstructuren in het kerspel Engelbert en de zojuist vermelde tekst van 11 januari 1449.
Ik kan mijn verhaal het beste vertellen aan de hand van een aantal plaatjes. We beginnen met een overzicht van Groningen en het noordelijke deel van het Gorecht.

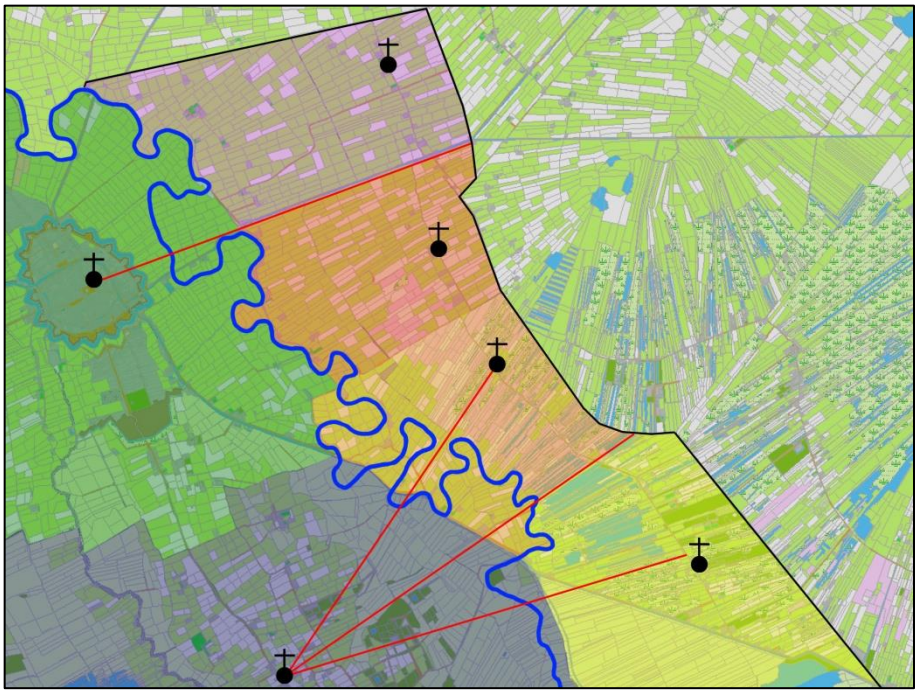

Kerken en lijnen in het Gorecht (kadasterkaart 1832)

Van linksboven met de klok meegaand zijn de volgende kerspelen met verschillende kleuren aangegeven: Groningen, Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek en Haren.

De noordelijke grens van het Gorecht bestaat uit de Beijumerzuidwending, de oostelijke wordt gevormd door de Borg, beide aangegeven met een zwarte lijn.

De Sint Maartenskerk te Groningen en de Sint Nicolaaskerk te Haren hebben als oriëntatiepunten dienst gedaan toen het gebied tussen de Hunze en de Borg (de grens met Fivelgo) tot ontwikkeling werd gebracht. In Landschap lezen 1 zagen we al dat de *Wyrkeszuidwending* (de grens tussen de kerspelen Noorddijk en Middelbert) in het verlengde ligt van de as van de Sint Maartenskerk.[21] Tegenwoordig liggen de Timpweg en de Woldweg in Ruischerbrug op deze lijn.
De verkaveling van de ten noorden en zuiden van deze lijn gelegen landerijen loopt parallel aan de Wyrkeszuidwending.
De verkaveling van het kerspelgebied van Engelbert is voor het grootste deel afgeleid van de lijn die getrokken kan worden tussen de kerken in Engelbert en Haren. Ook de verkaveling van Westerbroek lijkt te zijn afgeleid van raailijnen op de kerk van Haren.

Wanneer we het over dijken hebben, moeten we in gedachten houden dat het in de middeleeuwen – en zeker in de condities die aan weerszijden van de Hunze heersten – niet mogelijk was om grond over grotere afstanden te verplaatsen. Dijken of kaden moesten gemaakt worden met zoden die men ter plaatse kon steken. Dat betekent dat we het beeld van moderne dijken moeten vergeten. Een rivierdijk was hooguit een voet of twee hoog, maar liep wel door. Daarmee bedoel ik dat er alleen openingen in waren wanneer die voor

[21] Zie *Landschap lezen* 1, hoofdstuk 1.4 'Elders besproken ontginningen' en ook Jan van den Broek, *Beijum - van grensgeval tot bloemkoolwijk.*

de ontwatering van het binnendijkse land nodig waren. Deze doorgangen konden dan met planken of een klep worden afgesloten.
Het zal duidelijk zijn dat deze kaden maar een beperkt effect hadden. Ook wanneer er in het zomerhalfjaar sprake was van ongewoon hoogwater, zowel van boven (uit Drenthe) als van onder (uit zee), ging het water er gewoon overheen. De dijken konden dan ook niet verhinderen dat het binnendijkse land gedurende het winterhalfjaar blank stond. Het enige wat men met de aanleg van dit soort dijken kon bereiken was het bekorten van de periode waarin het land onder water stond.

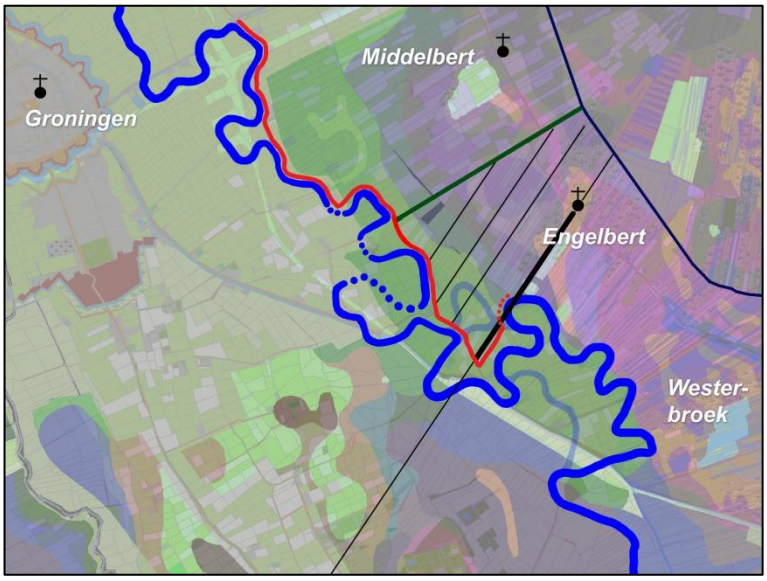

Het stroomgebied van de Hunze ten zuidoosten van Groningen (combinatie van de kadasterkaart en de bodemkaart)

De Ommerke, waarvan de veronderstelde loop hier met een rode lijn is aangegeven, is de dijk die de hamrikken (dorpsgebieden) van Middelbert en Engelbert tegen het Hunzewater beschermde.
De groene lijn duidt de in elkaars verlengde liggende Olgerweg en Oudeweg aan. De Oudeweg liep door tot aan de Borgsloot, die hier is aangegeven met een donkerblauwe lijn. Via een brug, de *Stertebolabalka*, kwam men op de weg naar Harkstede, die aan de oostzijde langs de Borgsloot liep. Olgerweg en Oudeweg vormen samen de scheiding tussen de kerspelen Middelbert en Engelbert.

De verkaveling binnen de *Ommerke* of hamriksdijk vertoont een samenhangend en zelfs uniform patroon. In het dorpsgebied van Engelbert lopen de opstrekken zelfs door waar zich, getuige de hoogtekaart, een oude kronkel van de Hunze heeft bevonden. Die bocht is op het bovenstaande kaartje vaag aangegeven.
Op het kaartje zijn met blauwachtige en paarse kleuren de venige gronden aangegeven. Het maaiveld lag daar in de volle middeleeuwen veel hoger dan later het geval was. Om die reden heeft de hamriksdijk ten zuiden van Engelbert wellicht een knik gemaakt naar de wat noordelijker gelegen hoge veengronden en zijn verder naar het oosten geen sporen te vinden van een dijk die ten noorden van de oude Hunzebedding heeft gelopen. Toen ook hier de bodem ten gevolge van de ontginningen was gedaald, bestond er geen noodzaak meer om hier een dijk aan te leggen aangezien de grote rivierkronkels toen al waren afgesneden.

De Middelberter en Engelberter Hamriksdijken zijn ook nu nog op vele plaatsen herkenbaar. De volgende foto's laten dat zien.

Regattaweg tussen Damsterdiep en Eemskanaal

De Regattaweg is het meest noordelijke stuk van de Euvelgunnerweg, die op de Middelberter Hamriksdijk lag. Tussen de Tasmantoren en de Regattaweg stroomde de Hunze.

Euvelgunnerweg tussen de bedrijfsterreinen Euvelgunne en Eemspoort

Ook de Euvelgunnerweg volgt het tracé van de *Ommerke*.

Euvelgunnerweg bij Roodehaan

Euvelgunnerweg ten zuiden van de Olgerweg

Ten zuiden van de Olgerweg-Hooghoudtstraat loopt de Euvelgunnerweg verder en volgt ook daar het tracé van de *Ommerke*. Vroeger heette deze weg Oude Roodehaansterweg.

Oude Roodehaansterweg

De foto is genomen ten zuiden van de Europaweg. Op de achtergrond de zuidelijke afvalberg van de *Stainkoeln.*

Waar boerderij 'Landzicht' stond

Tegenwoordig loopt de Oude Roodehaansterweg dood bij de plek waar boerderij 'Landzicht' heeft gestaan.
De weg maakte hier vroeger een bocht in westelijke richting en volgde de noordelijke dijk van de polder Uilkenham naar het Schuitendiep. Tegenwoordig vormt de weg de scheiding tussen het noordelijke en zuidelijke deel van de *Stainkoeln*.

Stainkoeln

De vroegste vermelding van het toponiem 'Stainkoeln' heb ik aangetroffen in de stadsrekening over 1635.[22] Daar is aangetekend dat Willem Schoninck een stuk land ter grootte van 10 3/8 gras heeft gehuurd dat *'de lege Stienculen'* heette en gelegen was in het Esser Nieuwland.

De website van 'Afvalverwerking Stainkoeln' deelt mee dat op de plaats van het afvalverwerkingsbedrijf vroeger de villa stond van de directeur van een steengroeve en dat het huis *'de Stainkoeln'* heette.

Gezien de bodemgesteldheid in het stroomgebied van de Hunze kunnen we een steengroeve wel vergeten. Het ligt veel meer voor de hand dat hier in een ver verleden klei is gestoken om er bakstenen van te bakken. Elders in Nederland komt het woord 'steenkuil' voor als aanduiding voor een door het delven van klei ontstaan gat. Opmerkelijk is wel, dat ik deze aanduiding in de buurt van Groningen nog nooit ben tegengekomen. Hier wordt een dergelijke laagte gewoonlijk 'ticheldobbe' genoemd.

Desondanks lijkt het mij vrijwel zeker dat het graven van klei op deze plaats te maken heeft met de baksteenproductie op het kloosterterrein van Essen. Bij archeologisch onderzoek zijn daar misbaksels aangetroffen, hetgeen betekent dat ter plaatse, dat wil zeggen: op 1,5 km afstand van de 'Stainkoeln', bakstenen zijn geproduceerd.[23]

Boerderij ´Landzicht´ aan de Roodehaansterweg

(GrA 818-12881)

22 GrA 1605-332.41 fol. 46.

23 Henny Groenendijk en Bernhard Thiemann, 'De biotoop van klooster Yesse in Haren', in: *Historisch Jaarboek Groningen* 2016, 8-29, aldaar 24.

De *Ommerke* ten zuiden van ´Landzicht´

Even ten zuiden van de plaats waar boerderij 'Landzicht' stond, zien we de *Ommerke* weer in het open veld. Rechts is nog net de voet van de zuidelijke afvalberg van de *Stainkoeln* te zien.

De op de foto afgebeelde strook van de *Ommerke* wordt door de gemeente Groningen aangeduid als 'ecologische Hunzezone'. In verband met de ontwikkeling van het bedrijventerrein Roodehaan zijn de daar aangetroffen heikikkers naar dit gebied geëvacueerd.

De *Ommerke* vanaf de Winschoterweg

bij de Hunzeheerd ('Nieuwe Roodehaan').

Toen de eerder genoemde akten van 1370 en 1385 werden opgemaakt, vormden *Ommerke* en *Ediken* de west- en (gedeeltelijk) zuidgrens van het kerspel Engelbert en het Scharmerzijlvest. Het volgende kaartje laat zien dat de verkaveling van het kerspelgebied van Engelbert twee verschillende patronen vertoont. Ik vermoed dat dit verschil iets te maken heeft met het feit dat er niet één, maar twee namen nodig waren om de nieuwe buitengrens

van het Scharmerzijlvest aan te duiden. Het komt me voor dat de *Ommerke* de dijk is geweest waarmee het oorspronkelijke dorpsgebied van Engelbert (en ook Middelbert), gekenmerkt door een opstrekkende verkaveling, tegen de Hunze werd beveiligd, en dat met de *Ediken* zowel de dammen werden bedoeld waarmee op een later tijdstip de oorspronkelijke Hunzebedding op twee plaatsen is afgedamd, als ook de dijk die toen aan de noordzijde langs de nieuwe verkorte bedding is gelegd.

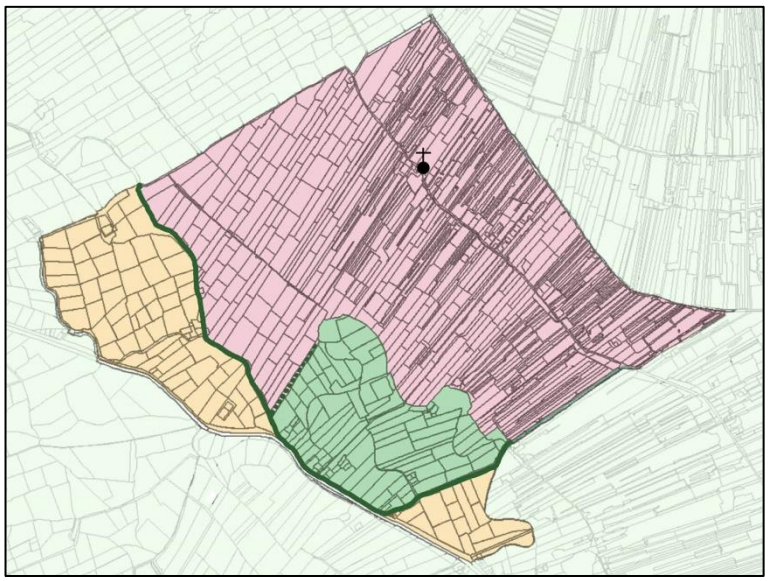

Verkavelingspatronen in het kerspel Engelbert

Het binnen de *Ommerke* en *Ediken* (aangegeven met een groene lijn) gelegen gebied vertoont verschillende verkavelingspatronen: opstrekken in het rode gebied, stroken en blokken in het groene.
De geel gekleurde delen van het kerspel zijn latere inpolderingen.

Het gesignaleerde onderscheid tussen de *Ommerke* als bedijking van het oude kerspelgebied en de *Ediken* als de dijken van een jongere polder lijkt ook te corresponderen met het onderscheid dat in de akte van 11 januari 1449 wordt gemaakt tussen *Ommerke* en *Ediken*. In de besproken akten van 1370 en 1385 worden beide keringen in één adem en zonder onderscheid genoemd. Dat past bij het gezichtspunt van waaruit men bij die gelegenheden naar de situatie keek. De genoemde dijken vormden samen de buitenkering van het Scharmerzijlvest die, wanneer ze slecht werd onderhouden of door buitenstaanders werden vernield, overstromingsgevaar opleverde voor het zijlvest en zelfs het hele gebied van de Drie Delfzijlen. In de akte van 1449, toen het erom ging tegemoet te komen aan de klachten van de twee Drenterwolder kerspelen, was dat anders. Bepaald werd toen dat Middelbert en Engelbert zelf verantwoordelijk zouden blijven voor hun hamriksdijken, maar dat de hele zijlvestenij zou helpen bij het onderhoud van de *Ediken* en de pendingen tussen deze kerspelen en Westerbroek.

Over die laatste keringen kom ik later nog te spreken, nu gaat het om de 'Adijken', 'Edijken' of *Ediken*. Het zal duidelijk zijn: ik vermoed dat hiermee de dijken zijn bedoeld die op het bovenstaande kaartje de zuidwest- en zuidoostzijde van het groene gebied beschermden en die ongeveer in het midden met een stompe hoek op elkaar aansloten.

Gerrit Overdiep heeft destijds de mogelijkheid geopperd dat monniken van Aduard of lekebroeders van dat klooster de hand hebben gehad in de kanalisatie van de Hunze.[24] We weten dat de abdij van Aduard al in het begin van de 13e eeuw – kort na de stichting van het klooster – in de venen ten oosten van Zuidlaren aan het werk is gegaan. We mogen aannemen dat het inderdaad kolonisten van het Aduarder voorwerk Everswolde zijn geweest die, al dan niet in samenwerking met lokale landeigenaren, de loop van de rivier bij

[24] Overdiep, a.w. 189.

Zuidlaren hebben gekanaliseerd door het graven van de Groeve.[25]
Maar ook van kloosters als die te Rottum en Essen weten we dat ze al vroeg in de 13e eeuw veengrond in de buurt van het Zuidlaardermeer hebben gehad.[26] Je kunt je dan ook voorstellen dat ten zuiden van Engelbert monniken en plaatselijke landeigenaren de handen ineen hebben geslagen voor een gezamenlijk project dat voor beide partijen gunstig was: de monniken maakten een betere vaarweg van en naar hun venen, de Engelberters konden door het leggen van dammen en dijken hun dorpsgebied uitbreiden met ruim 100 ha vruchtbaar kleiland, dat je naar zijn aard – net zoals de afgesneden Hunzekronkel bij Schilligeham – als 'A-land' zou kunnen betitelen.

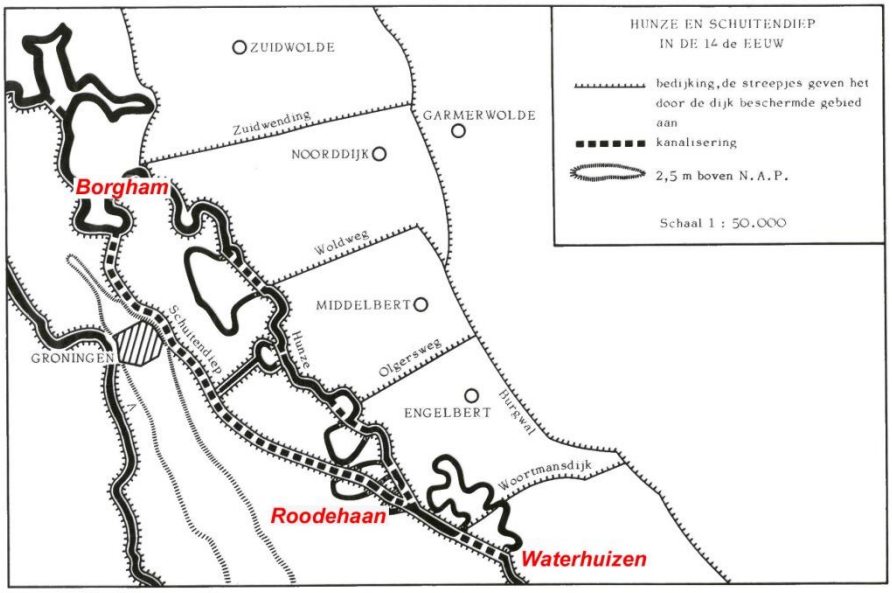

Kanalisatie van de Hunze volgens Overdiep

Wanneer de grote Hunzekronkels onder Engelbert zijn afgesneden en wie dat heeft gedaan weten we niet.

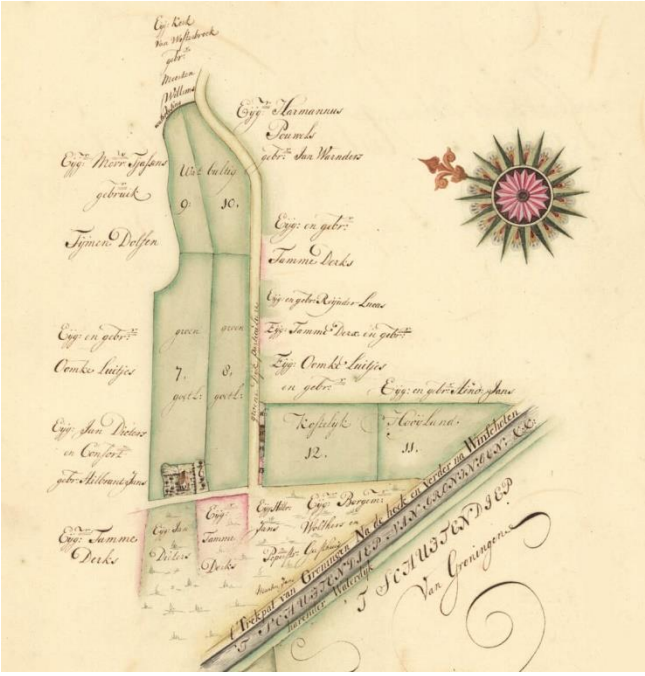

Kloosterland aan de Woortmansdijk

Kaart uit de Atlas der Provincielanden, waarop enkele percelen ter weerszijden van de Woortmansdijk zijn afgebeeld (1733).
Aan de onderkant is een deel van het Schuitendiep getekend met, parallel daaraan, de trekweg. Deze is hier aangeduid als *Trekpat van Groningen na de Hoek en verder na Winschoten*. Met 'de hoek' is de knik in de *Edikan* bedoeld.

[25] OGD I 168 (8 april 1285). Zie voor een uitgebreide bespreking van deze tekst: Jan van den Broek, *Groningen en het Drentse water*, deel 2 'Aduard, Drenterwolde en de Hunze (1285)'.
[26] Ik kom daarop in *Landschap lezen* 7 terug.

Met enige fantasie kun je zelfs een aanwijzing vinden voor het idee dat Aduard bij de afsnijding van het 'A-land' betrokken is geweest. Uit de administratie van de kloostergoederen van na de Reductie blijkt, dat het convent te Essen hier twee stukken grond heeft bezeten die geen verband houden met de overige bezittingen van dat klooster. Het gaat om een smalle strook van c. 55 bij 600 meter evenwijdig aan de Woortmansdijk en, dwars daarop, een 135 meter breed en 280-430 meter lang perceel. De twee percelen zijn gekarteerd in de Atlas der Provincielanden.[27] Zouden deze stukken land ooit door de monniken van Aduard gebruikt zijn om met de aarde ervan waterkeringen te maken? En zou deze grond dan op enig moment door Aduard aan Essen zijn overgedragen? Of zou Essen zelf ook betrokken zijn geweest bij de kanalisatie van de Hunze? Uit een akte van 18 oktober 1249 weten we dat Essen veen onder Kropswolde bezat.[28] Ik vermeld deze vrucht van mijn fantasie voor wat ze waard is.

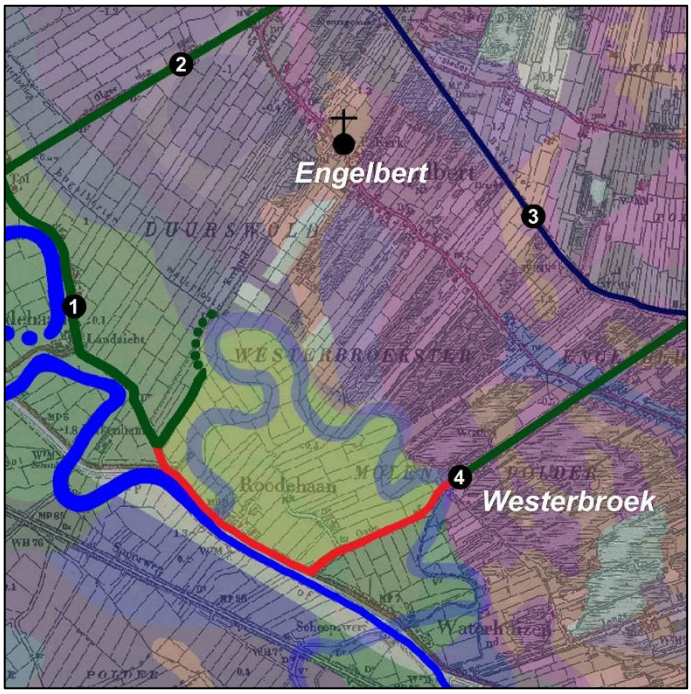

Ediken

1. Ommerke
2. Olger
3. Borg
4. Woortmansdijk

De Ediken zijn aangegeven met een rode lijn, het ingepolderde gebied (het 'A-land') is gemarkeerd met een transparant geel vlak.

Ook over de manier waarop de Hunzebochten bij Engelbert zijn afgesneden, valt wat te zeggen: waarschijnlijk is eerst een nieuwe bedding gegraven en heeft men vervolgens de Ommerke eenvoudig in zuidoostelijke richting doorgetrokken en hetzelfde, maar dan in zuidwestelijke richting, gedaan met de Westerbroeksterdijk (tegenwoordig Woortmansdijk, de grens tussen Engelbert en Westerbroek).

De beide 'ediken' kwamen tegenover het latere Waterhuizen bij elkaar op een plek voorbij Roodehaan, die in 17e-eeuwse en latere bronnen wordt aangeduid als '*de hoeck bij Christiaens huis', 'bij Hosenhuis'* of '*hoeck'* of '*horne van die dijck'*.[29] In 1635, toen er plannen werden gemaakt voor het graven van het Westerbroeksterdiep en het leggen van een dijk aan de noordzijde daarvan, werd besloten de nieuwe dijk ter plaatse van deze hoek te laten aansluiten op de Oudedijk.[30]

Het is niet zo gemakkelijk om ons de oude situatie voor te stellen. Tegenwoordig wordt, zowel in het veld als op alle kaarten, het beeld bepaald door het Winschoterdiep en de parallel daaraan lopende Winschoterweg. Maar in de 13e eeuw waren die er nog (lang) niet:

---

27 GrA 817-1047-4.

28 OGD I 112.

29 Zie GrA 1605-4, 252 (7 juli 1627), GrA 1605-6, 520 (19 september 1635), GrA 1605-1846 (1635) fol. 327v, GrA 1605-10, 82 (13 juni 1649) en een schetskaart van een deel der Esser landen (GrA 817-1720/1).

30 GrA 1605-6, 520 (19 september 1635): *'teegens die Waterhuisen over an die olde [dijck] bij Hoosen huis ofte de hoeck van die dijck'.*

ze werden pas na 1635 aangelegd.

***Rohaan* en de *Hosenhuisen* op de kaart van Beckeringh (1781)**

Beckeringh heeft zijn best gedaan om de Woortmansdijk als een echte dijk weer te geven die hoog boven het land uitsteekt. Zo wordt de dijk ook beschreven in de 18e-eeuwse schouwregisters: *'Hogedijk'* of *'Hoge Westerbroeksterdijk'*.[31]

Er zijn vele 'Rodehanen' in onze streken, vaak herbergen met een rode haan als uithangbord. De verklaring van de naam *Hosenhuis* ligt minder voor de hand. Misschien werden hier de *hozen* (hoosvaten) opgeslagen die gebruikt werden om water te hozen uit de natte 'overhoek' die na de aanleg van het Westerbroeksterdiep was ontstaan tussen dat nieuwe kanaal en de Woortmans- of Oudedijk.[32] Toen het Groninger stadsbestuur in 1635 op voorstel van burgemeester Johan Huninga het Westerbroeksterdiep liet graven, vroegen de heren zich af of hier misschien een watermolentje moest worden gezet of dat men zou proberen afwatering via het Scharmerzijlvest te bewerkstelligen. Dat laatste gebeurde pas in 1675 door pompen (duikers) te leggen onder de Westerbroeksterdijk (Woortmansdijk) door.[33]

Het Hosenhuis in 2014

Het Hosenhuis is tegenwoordig een sekstent: Partyclub 'Swingers Dream'.
Tegenover dit lustoord stond de in 1779 door Hendrik Woortman gebouwde veenborg 'Delmina', die in 1839 is gesloopt.

31 GrA 136-2417 (schouwregisters van het Scharmerzijlvest, 1754 en 1757).

32 Deze dijk wordt in de bronnen ook aangeduid als Groenedijk, Engelberterdijk, Hogedijk en Hoge Westerbroeksterdijk.

33 GrA 1605-6, 527-528 (2 november 1635); GrA 136-2358 nr. 24 (6 juli 1675).

Huisnaam aan de Woortmansdijk

Ter hoogte van het pand Woortmansdijk 24 is de oude Hunzebedding afgedamd. Dat heeft aanleiding gegeven tot een curieuze naamgeving voor dit huis: *'Aan 't Selwerderdiepje'*.

Selwerd is een gebiedje ten noorden van de stad Groningen en 'Selwerderdiep' was de naam van het kanaal dat, nadat de Hunze omstreeks 1395 naar Groningen was afgeleid, de verbinding vormde tussen het Schuitendiep en de oude Hunzebedding in de buurt van Selwerd, zo'n 7 km verderop. Vreemd of niet, de naamgeving van het huis past bij wat in de voormalige gemeente Noorddijk gebruikelijk was. Daar werd de hele oude loop van de Hunze 'Selwerderdiepje' genoemd.

Hunzebedding tussen Woortmansdijk en Winschoterweg

Ook na de aanleg van de Ediken bleef de oude Hunzebedding de grens tussen de kerspelen Engelbert en Westerbroek.
Het gevolg van de aanleg van de Woortmansdijk/Oudedijk was dat een klein stukje (ruim 23 ha) van het kerspelgebied van Engelbert (het land rechts op de foto) van de rest van het kerspel werd afgesneden.

De Hunzebedding was ook de grens tussen de latere gemeenten Noorddijk en Hoogezand.

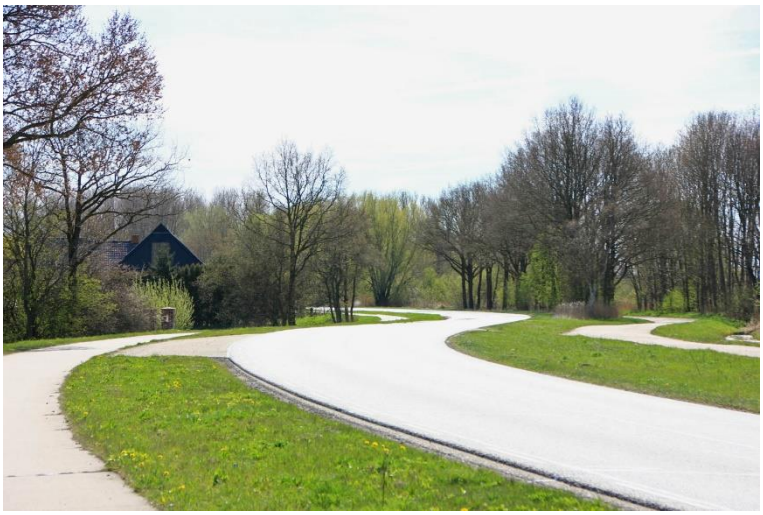

Winschoterweg tussen Ommerke en Woortmansdijk

Het is niet zo vreemd dat van de reeds in de 13e eeuw aangelegde *Ediken* geen spoor meer terug te vinden is. In deze buurt is in de loop der eeuwen herhaaldelijk gegraven, zodat de oude dijken eenvoudig zijn opgenomen in de verbrede en verhoogde dijken en wegen die we er nu nog aantreffen: het gedeelte van de Winschoterweg tussen de Hunzeheerd (Roodehaan) en de Woortmansdijk, en het zuidelijke deel van de Woortmansdijk (vanaf Woortmansdijk 24 naar de Winschoterweg).

In dit verband is het alleen van belang nog eens te onderstrepen dat de westgrens van het Scharmerzijlvest door de inlating van de twee Drenterwolder kerspelen naar het westen opschoof en dat *Ommerke* en *Ediken* de functie kregen die voordien door de Borg werd vervuld. De kwaliteit van de Hamriks- en Edijken was dus van essentieel belang voor het hele Scharmerzijlvest. Om deze reden waren deze objecten na 1370 onderworpen aan de schouw door het zijlvest en dreigde er in 1385 niet alleen voor Engelbert en Middelbert, maar voor het hele Scharmerzijlvest een noodsituatie toen de landeigenaren van de hogere gronden van het op de Hondsrug gelegen Go en Drenthe hun eigen wateroverlast dachten te kunnen bestrijden door het doorsteken van de Hamriks- en Edijken om zo een grote waterberging te creëren.

Het 'A-land' op de AHN-hoogtekaart

1. Ommerke
2. Boerderij
3. Hosenhuis
4. Woortmansdijk

De blauwe lijn geeft het Winschoterdiep aan; links (onder het woord *Stainkoeln*) is nog net te zien waar het 20e-eeuwse Nieuwe Winschoterdiep zich afsplitst van het omstreeks 1400 gegraven Schuitendiep.

Het zuidelijke deel van de Woortmansdijk maakt deel uit van de oude Ediken en loopt door het kleiland. In de bronnen wordt deze dijk met verschillende namen aangeduid: 'Oudedijk', 'Engelberterdijk', '(Hoge) Westerbroeksterdijk', 'Groenedijk', 'Westerbroekster en Engelberterdijk', 'Hogedijk'. Hij ligt inderdaad veel hoger dan het land ter weerszijden. Verder naar het noordoosten daalt het niveau van de weg, maar ligt het aangrenzende land zoveel lager, dat per saldo het hoogteverschil tussen maaiveld en dijk nog groter is. Ten tijde van de ontginningen moet de bodem daar echter juist veel hoger hebben gelegen.
De boerderij Hunzeheerd staat aan het zuidoostelijke uiteinde van de *Ommerke*, die zich op de hoogtekaart duidelijk aftekent.
Het *Hosenhuis*, staat ten oosten van de plaats waar de Oudedijk/Woortmansdijk bij het Schuitendiep uitkwam.

Het voormalige veengebied van Engelbert valt op door zijn lage ligging. Als gevolg van ontwatering en oxidatie is het eertijds daar aanwezige veen verdwenen en de bodem gedaald. Daardoor tekent de kleibodem van het A-land zich af als een grillig gevormde groene plak.

Ten oosten van de *Stainkoeln* en de *Ommerke*, dus binnen het Engelberter hamrik met zijn opstrekkende verkaveling, is nog vaag het spoor te zien van een rivierkronkel. Deze moet al zijn afgesneden toen het hamrik werd ingericht.

Over de inlating van Middelbert en Engelbert in het Scharmerzijlvest heb ik elders uitvoerig geschreven.[34] Voor de achtergronden daarvan en nadere bijzonderheden verwijs ik naar die studies.

Woortmansdijk ten zuiden van de knik

[34] Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze* (Assen 2011), 103 evv. en dezelfde, *Groningen en het Drentse water*, deel 7 'De Hunze omgeleid' (vooral hoofdstuk 7.1, 'Middelbert en Engelbert (1370)') en het 'Zijpad Hinkemahorn'.

.

6 Op zoek naar het verdwenen Drenterwolde

6.1 Ommerke en Ediken
6.2 Kanalisaties
6.3 Ammerkehorn
6.4 Twee akten uit 1449
6.5 De constructie van Westerbroek

De in het vorige hoofdstuk besproken aanleg van de *Ediken* waardoor de grote Hunzekronkels onder Engelbert werden afgesneden en het Engelberter 'A-land' werd ingepolderd is een goede aanleiding om enkele andere vroege bochtafsnijdingen de revue te laten passeren. Ik zou eigenlijk moeten beginnen met het stuk Hunze tussen het Zuidlaardermeer en het Foxholstermeer, maar stel dit liever uit totdat ik dat in *Landschap lezen* 7 kan doen in samenhang met de bespreking van de ontwikkelingen in het kerspel Noordlaren en zijn markelanden.[35]

'Een gratis kronkel'

Het pijltje wijst naar de dichtgeslibde Hunzekronkel die in 1993 is uitgegraven.

[35] *Landschap lezen* 7, hoofdstuk 7.4 'Bochten afgesneden'.

Het lijkt erop dat de abdij van Aduard en enkele andere kloosters vanwege hun belangen in de buurt van het Zuidlaardermeer niet alleen de hand hebben gehad in de kanalisatie van de Hunze ten zuiden van Engelbert, maar dat zij wellicht ook op andere plekken bochten hebben afgesneden om een betere vaarweg te creëren. Aangezien hun belang bij deze vaarweg al uit de vroege 13e eeuw dateert, lijkt het me niet te gewaagd om voor deze ingrepen aan dezelfde periode te denken. Het gaat daarbij onder meer om het rechttrekken van enkele kronkels tussen het Foxholstermeer en het huidige Winschoterdiep. Eén van die kronkels, gelegen in de huidige Westerbroekstermadepolder en dus ten oosten van het huidige Drentsche Diep, was dichtgeslibd, maar is ruim 20 jaar geleden uitgegraven.[36]

↓ ↓

De 'gratis kronkel' vanaf het gemaal.

De pijltjes boven de foto wijzen naar de vanaf het 'Gemaal Onnerpolder' zichtbare delen van de uitgegraven rivierkronkel.

Doordat het uitgraven van de Hunzekronkel geschiedde in het kader van de herinrichting van het gebied en de aangetroffen klei in het werk kon worden gebruikt, kon dit landschapshistorische monument en voor de natuurontwikkeling belangrijke element zonder extra kosten worden uitgegraven. In de loop van de werkzaamheden werden onder meer turven gevonden die blijkbaar klaar lagen om te worden verscheept. In zijn relaas over deze 'gratis kronkel' schrijft Ben Westerink: 'En overal lagen turven. Dertig centimeter lange, harde turven van veenmosveen. Verdronken in de ongerijpte klei. Ruim een meter onder het weiland. De turven concentreerden zich aan de oostoever waar ze plaatselijk op een hoop lagen. Hier tekende zich een lob van zwart veen in de klei af. Misschien is het een turfoverslagplaats geweest. In deze omgeving vonden we laat-middeleeuwse kogelpotscherven, een houten voorwerp met een pen- en gat verbinding en het botmateriaal van een hert en een schaap.' Desgevraagd deelde Westerink mee dat de kogelpotscherven uit de vroege 13e eeuw stamden.

Uit dezelfde tijd dateert waarschijnlijk ook een kleine ingreep in het uiterste zuidwesten van het kerspel Middelbert, waar een opvallende bocht is afgesneden en de ingepolderde 'ham' (veel later) bij het kerspelgebied van Middelbert is getrokken. Op een van de hierna

[36] Ben Westerink e.a., 'Een rivierbocht drooggelegd. Een gratis stukje Hunze', in *Noorderbreedte* 1994, 53-56.

volgende kaartjes is dit gebied aangegeven met 'Ammerkehorn', maar daarmee loop ik vooruit op de bespreking van dit toponiem in het volgende hoofdstuk.

Afsnijding van de 'Oosterhamriklus'

Ter hoogte van het huidige Oosterhoogebrug zwenkte de oude bedding van de Hunze naar het westen, waarna de rivier ter hoogte van de Zaagmuldersweg noordwaarts liep om even ten zuiden van het Oosterhamrikkanaal weer via een kronkel uit te komen bij de driesprong Pop Dijkemaweg-Ulgersmaweg. Ook deze enorme bocht is vermoedelijk in dezelfde tijd afgesneden door het graven van een kanaal tussen de voorde bij het latere Oosterhoogebrug en de genoemde driesprong. Het door de bocht en het afsnijdingskanaal omsloten land – de oppervlakte ervan beslaat maar liefst 95 ha – is toegevoegd aan het kerspelgebied van Groningen.

In een akte van 1258 waarbij Fivelgo en Groningen vrede sloten, werd een *amnis* (rivier) aangewezen als grens tussen de gebieden waarbinnen de verdragspartners de rechtsorde zouden handhaven.[37] Ten westen daarvan zouden de Groningers dat doen, ten oosten de Drenterwolders en Fivelgoërs. Gezien de situatie moet met deze rivier de Hunze zijn bedoeld. Een *amnis* is een natuurlijke rivier, een kanaal is een *fossa* of *fossatum.* Wanneer we dit onderscheid serieus nemen, betekent dit dat de afsnijding bij Oosterhoogebrug van ná 1258 dateert en dat de Groningers het gezag gelaten werd over een strookje land dat niet meer dan 800 meter breed en c. 100 ha groot was.[38]

Ook in dit geval kan sprake zijn geweest van samenwerking, en wel tussen belanghebbende abdijen zoals Aduard enerzijds en de 'burgerpartij' die het sinds het verdrijven van de prefect en zijn ridders in de stad Groningen voor het zeggen had. Door het afsnijden van deze grote bocht kwam een stuk van Noorddijk aan de Groningse kant van de waterloop te liggen. Het lijkt op een ordinair geval van 'landjepik', maar het is de vraag of er niet meer aan de hand was. Ik vermoed dat bij de kolonisatie van het gebied ten oosten van de Hunze een belangrijke rol gespeeld is door de ridders die tot de entourage van de prefect behoorden (de zgn. 'borgmannen'). Ook zij zullen aan invloed hebben ingeboet toen Groningen in 1251 door de verenigde Ommelanders van Hunsingo, Fivelgo en het Oldambt werd ingenomen. Het zojuist genoemde vredesverdrag hoort bij de afwikkeling van de ingrijpende gebeurtenis

37 GrA 2100-52 (9 juni 1258).

38 Groningen was in deze tijd de onderliggende partij (Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart*, 308). Op basis van een onjuiste interpretatie van een akte van 1321-1322 (OGD I 272) meende Siemens dat deze bocht in 1321 is rechtgetrokken. Zie B.W. Siemens, 'Tie – geen Boterdiep', *Cultureel Maandblad Groningen* 1967, 65-71).

die de verovering van de stad Groningen door de Ommelander Friezen was. Opmerkelijk is het feit dat veel grond in Noorddijk later in handen blijkt te zijn van families die in een relatie met 'Utrecht' stonden. Zou een borgman die eigenaar was van de grond in de 'ham' van het Oosterhamrik, min of meer gedwongen zijn geweest om zijn medewerking te verlenen aan het afsnijden van de rivierkronkel? Ook de naam van dit deel van het Oosterhamrik (*Heingehamrik*) doet, ondanks de verschillende klinkers, wel denken aan de *Huynges*, die hier later veel grond hadden. Deze speculaties gaan veel te ver, maar echt ondenkbaar is dit scenario zeker niet.

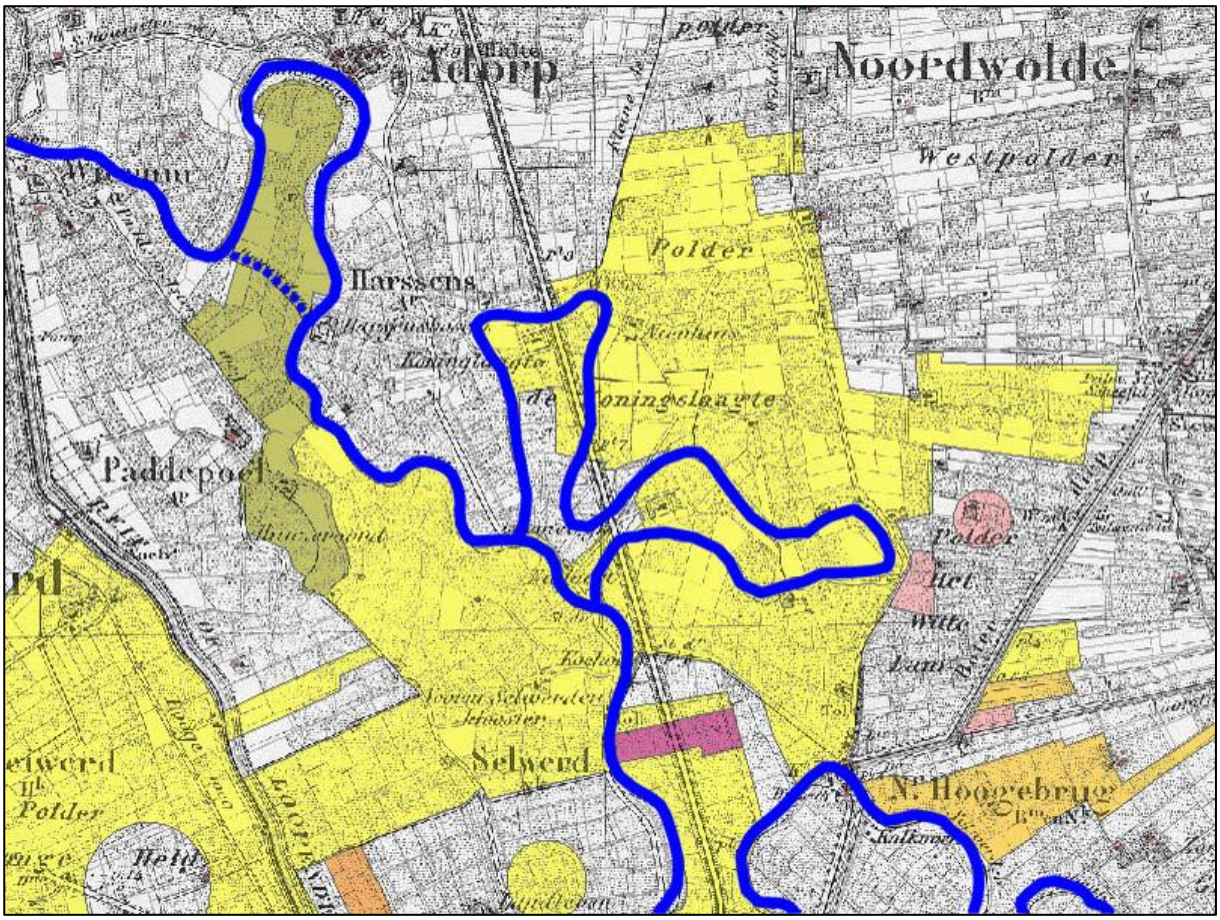

Afsnijdingen ten noorden van Groningen

Het geel gekleurde gebied is van Selwerd, dat van Aduard is oker.
Kloosterlingen van Aduard en Selwerd kunnen ook de hand gehad hebben in het afsnijden van de grote Hunzekronkels in de Koningslaagte en onder Adorp (de Hammen).

In de Koningslaagte zijn twee grote lussen afgesneden door het graven een 600 meter lang kanaaltje bij Nadorst en 't Hemelrijk aan de Oude Adorperweg. Vóór die tijd hebben de door deze kronkels omsloten 'hammen' bij Selwerd gehoord. Het betreffende land valt later vrijwel in zijn geheel onder het kleine kerspel Harssens.
Als ik het goed zie hebben de bedoelde rivierkronkels nog water gevoerd toen het land ten zuiden van Zuidwolde werd verkaveld. Ik leid dit af uit het tracé van de oude sloot, die ik in

Landschap lezen 2 'Zuidwoldertocht' heb genoemd.[39] Deze sloot, die gegraven is om water uit het achterland op de rivier te kunnen lozen, heeft ook dienst gedaan als grens tussen de parochies Zuidwolde en Beijum, en had zijn uitmonding ten westen van de boerderij 'het Soephuis' (Wolddijk 97).

Bocht in de Wolddijk

De oriëntatie van dit vogelvluchtplaatje is wat uitzonderlijk: we kijken naar het oosten. Rechtsonder het bezoekerscentrum van het Groninger Landschap, gevestigd in een voormalige kloosterboerderij van de abdij te Selwerd.

De Wolddijk buigt met de Hunzekronkel in de Koningslaagte mee. Daaruit valt op te maken dat de Wolddijk is aangelegd voordat de rivierkronkels zijn afgesneden. Dit past in het chronologische schema: verondersteld wordt dat de Wolddijk omstreeks 1200 tot stand is gekomen en we mogen aannemen dat de vaarweg vanuit de venen in Drenterwolde en Noord-Drenthe naar het noorden in de loop van de 13e eeuw zal zijn verbeterd.
Ook hier is er reden om samenwerking te vermoeden. Het overgrote deel van de grond binnen deze lussen blijkt later eigendom te zijn van het klooster Selwerd, dat in 1215 voor het eerst wordt genoemd. Het ligt dus voor de hand dat de afsnijding en inpoldering van deze lussen een gezamenlijk project is geweest van de kloosters Aduard en Selwerd. Een van de voormalige kloosterboerderijen doet nu dienst als bezoekerscentrum van de Stichting het Groninger Landschap.

[39] *Landschap lezen* 2, hoofdstuk 2.3 'Oersloten'. Zie ook 'Het Woldland in de Middeleeuwen en de strijd om Winsum in 1581'.

Bocht in de Wolddijk

De Wolddijk is om de oostelijke lus van de Hunze gelegd.

Afsnijdingskanaaltje bij Nadorst

Het 600 meter lange kanaaltje waarmee de grote lussen in de Koningslaagte zijn afgesneden, kronkelt zelf ook en maakt daardoor een natuurlijke indruk. Het kanaaltje zal in eerste instantie langs een rechte lijn zijn gegraven, maar doordat de getijden hier vrij spel hadden, zullen in de loop van de tijd kronkels zijn ontstaan.

Het Dwarsdiep ten zuiden van Adorp

We staan op Harssensbosch en kijken naar het noordwesten. Op de voorgrond de gracht van Harssensbosch.

De grote lus die ten zuiden van Adorp 'de Hammen' omgaf, is afgesneden door het graven van het Dwarsdiep. Siemens bracht de aanleg van dit kanaaltje in verband met de bouw van een zijl in de 14e eeuw.[40] In mijn *Kronkelend verhaal* heb ik deze zienswijze gevolgd,[41] maar sindsdien ben ik tot andere gedachten gekomen.[42] De zijl heeft ergens anders gelegen dan Siemens dacht en bij nader inzien lijkt het me heel goed denkbaar dat ook deze lus al vroeg door Aduard (en Rottum?) is afgesneden. Opmerkelijk is in ieder geval, dat het land binnen de ham in 1594 tot het grondbezit van dat klooster behoorde. Dat zou erop kunnen wijzen dat Aduard inderdaad iets te maken heeft gehad met deze ingreep, die – na het in onbruik raken van het kanaaltje van Paddepoel naar Aduard – ongetwijfeld ook voor de scheepvaart van belang is geweest.[43]

In deze opsomming heb ik nog geen melding gemaakt van de bochtafsnijdingen tussen het Oosterhamrik en het 'A-land' en die ten zuiden van het 'A-land'. Het 'onlogische' tracé van het Schuitendiep tussen de Nieuwe Roodehaan en de voormalige tol bij de driesprong Schuitendiep/Roodehaansterweg, het verloop van de westgrens van het Esser Nieuwland – waarover aanstonds meer – en vage aanwijzingen in enkele oude documenten wekken echter het vermoeden dat ook daar enkele rivierbochten zijn afgesneden nog voordat omstreeks 1400 het Schuitendiep is gegraven. Ook die ingrepen kunnen samenhangen met het belang dat Aduard en andere abdijen bij een goede vaarweg hadden en kunnen dus ook al uit de 13e eeuw dateren. Op het volgende kaartje zijn de door deze rechtgravingen afgesneden gebieden met gele vlakjes aangegeven.

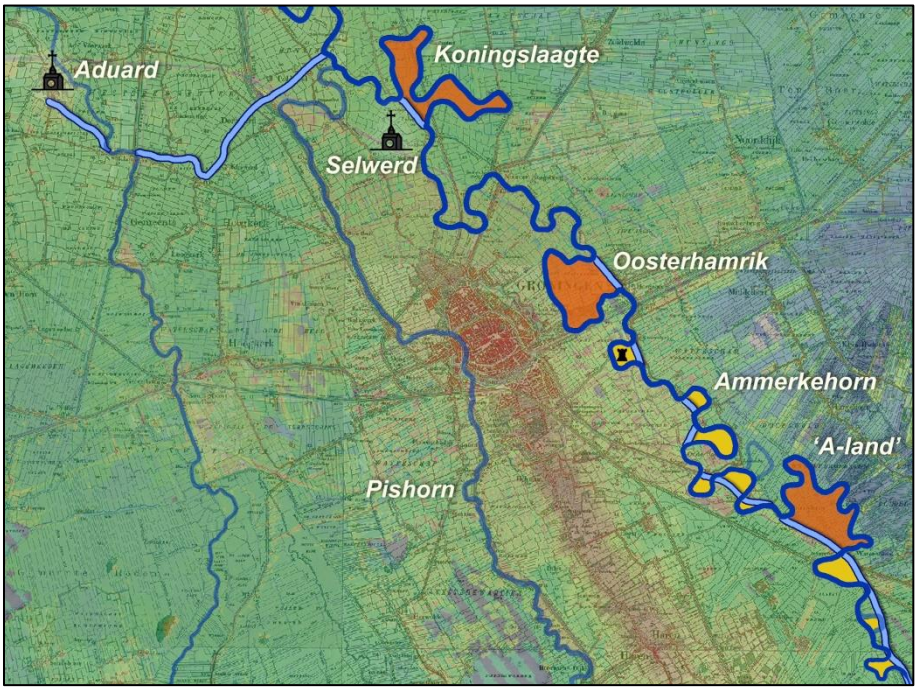

Aduard en de Hunze

Aduard en de Hunze: veronderstelde 13e-eeuwse kanalen en bochtafsnijdingen (combinatie van de oude topografische kaart en de AHN-hoogtekaart)

40 Siemens, *Dijkrechten en Zijlvesten*, 42. Siemens deelt – verwijzend naar een oorkonde van 6 mei 1365 (OGD I 537) – met stelligheid mee dat de grote bocht bij Adorp in 1365 werd afgesneden en dat er een zijl is gelegd in het Dwarsdiep. Hij oppert daarbij de mogelijkheid dat de borg te Harssens die zijl moest beschermen. In de bronnen is echter geen steun voor deze veronderstellingen te vinden.

41 Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze* (Assen 2011) 83.

42 *Groningen en het Drentse water* 4, hoofdstuk 4.5 'Tussen Harssens en de Mude'.

43 *Groningen en het Drentse water* 5, 'Tussen Aduard en de Drentse A (13e-14e eeuw)'.

Behalve de oude loop van de Hunze zijn ook het Peizerdiep (links) en de Drentse A (midden) aangegeven. Met een lichtere kleur blauw zijn de kanaaltjes gemarkeerd waarmee enkele bochten van de Hunze zijn afgesneden. Met die kleur is ook de vaarweg aangegeven die in de Paddepoel, ten noordwesten van het klooster Selwerd, begon en in zuidwestelijke, verderop westelijke richting naar het klooster te Aduard leidde. Bij de aanleg van deze vaarweg heeft men zoveel mogelijk gebruik gemaakt van bestaande watergangen, maar het meest westelijke stuk – de Lindt – is een echt kanaal.[44]

De zes afgesneden 'hammen' tussen het A-land en het Groninger Oosterhamrik hebben een afwijkend kleurtje gekregen. Ik vermoed dat de Hunze ook hier reeds in de 13e eeuw is rechtgetrokken. De ten westen van een afsnijdingskanaaltje gelegen ham waarin de Gronenburg is gelegen, is bij de marke van Helpman (later gemeente Haren en Groningen) gekomen. De ten zuiden daarvan gelegen ham van Ammerkehorn was deel van de marke van Helpman, maar is later bij Middelbert (gemeente Noorddijk) gevoegd. Ook het ten zuiden daarvan gelegen gebied (het 'Esser Nieuwland') moet oorspronkelijk deel hebben uitgemaakt van de marke van Helpman, maar is bij Engelbert (gemeente Noorddijk) gekomen. Verder naar het zuiden volgen nog twee kleine hammen die oorspronkelijk aan de Engelberter kant van de rivier hebben gelegen, maar na de afsnijding van de kronkels bij Haren zijn gaan horen, met daartussenin een 'ham' waarmee het omgekeerde is gebeurd.

Het feit dat de hier genoemde afgesneden 'hammen' overgegaan zijn naar de kerspelen en marken die aan de overkant van de rivier lagen, is een aanwijzing voor een vroege datering van deze ingrepen.

---

44 Zie voor deze (veronderstelde) vaarweg: Jan van den Broek, *Groningen en het Drentse water*, 5 'Tussen Aduard en Drentse A (13e-14e eeuw)', in het bijzonder hoofdstuk 5.3 'Eerste ingrepen'.

6 Op zoek naar het verdwenen Drenterwolde

6.1 Ommerke en Ediken
6.2 Kanalisaties
6.3 Ammerkehorn
6.4 Twee akten uit 1449
6.5 De constructie van Westerbroek

Zoals aangekondigd zijn we nu toe aan een bespreking van de *Ammerkehorn*, een toponiem dat ik, vooruitlopend op wat nu volgt, al eerder heb genoemd en op het vorige kaartje heb aangegeven. Om bij de Ammerkehorn uit te komen moeten we een kleine omweg maken naar de tijd omstreeks het jaar 1000.

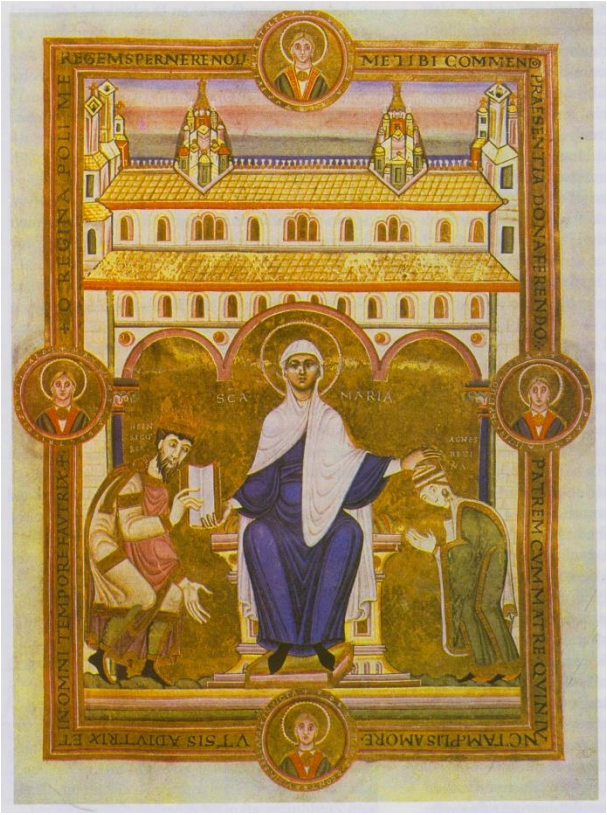

Koning Hendrik III en Agnes van Poitou

In 1040 schonk Hendrik Groningen aan de Utrechtse kerk.

Aan het einde van het 1e millennium groeide in het Heilige Roomse Rijks de macht van hertogen en graven ten koste van het centrale gezag, dat werd uitgeoefend door een gekozen koning, die zich – nadat hij als zodanig was gekroond – keizer mocht noemen. De koningen probeerden hun gezag te versterken door belangrijke rechten en functies toe te vertrouwen aan bisschoppen en abten en daarbij de hoge adel te passeren. In dat beleid paste de schenking van het foreestrecht in Drenthe aan de kerk van Utrecht door koning Otto in het jaar 944. Ook de latere schenkingen van het graafschap Drenthe en de *villa Gruoninga* aan diezelfde kerk dienden hetzelfde doel (1024, 1025 en 1040). In de eeuwen daarna hadden de Utrechtse bisschoppen hun rechten in het noordelijk deel van hun gebied verwaarloosd. Zo was de stad Groningen zich vrijwel onafhankelijk gaan voelen en in 1392 had ze zelfs de overheidsrechten over het Gorecht van het Utrechtse domkapittel in pacht gekregen.

Zegel van bisschop Frederik van Blankenheim

De waarschijnlijk in de buurt van Gerolstein in de Eifel geboren Frederik van Blankenheim studeerde in Parijs en werd in 1375 benoemd tot bisschop van Straatsburg. Zijn bewind daar was geen succes, maar met de hulp van hertog Willem van Gelre lukte het hem gekozen te worden tot bisschop van Utrecht. Daar ontpopte hij zich wel als een bekwaam bestuurder. Hij slaagde erin de bisschoppelijke rechten tot gelding te brengen tegenover de steden in het bisdom, de Stichtse adel en de omringende vorsten van Holland en Gelre. Hij versterkte het bisschoppelijke gezag in het Oversticht en dwong ook de stad Groningen zijn gezag te erkennen.

Dat laatste lukte hem onder meer doordat hij de toegangswegen tot Groningen afsloot door een vijftal versterkingen op te werpen, waarvan er een 'Ammerkehorn' heette. Tot dusver was het niet bekend waar die versterking heeft gelegen, maar het onderzoek naar de infrastructuur van het Gorecht zette me op het spoor ervan.

De enige keer dat we het woord *'Ammerckehoern'* tegenkomen is in een Utrechtse tekst uit het jaar 1405. In het *Historisch Jaarboek Groningen 2016* is een artikel verschenen van de archeologe Diana Spiekhout, waarin zij haar licht laat schijnen over de vijf versterkingen die

bisschop Frederik van Blankenheim in 1400 en 1401 liet opwerpen.[45] Voor de achtergronden en bijzonderheden van deze episode verwijs ik naar haar artikel en volsta hier met de mededeling dat bisschop Frederik in de zomer van 1400 tevergeefs heeft geprobeerd door middel van onderhandelingen met de Groningers tot een akkoord te komen, daarna de hoofdweg over de Hondsrug afsloot door een sterkte te leggen bij Blankeweer en het volgende jaar met een leger terugkwam om Groningen te belegeren. De noordelijke aanvoerlijnen naar de stad bleven echter buiten bereik van de bisschop, zodat de Groningers volop hulp en proviand konden krijgen van Ommelander Friezen die de stad Groningen zagen als een bolwerk ter bescherming van hun 'Friese Vrijheid'. Na drie weken zag Frederik in dat het zinloos was om de belegering voort te zetten en besloot het over een andere boeg te gooien. Hij gaf opdracht alle verbindingswegen tussen de stad en het Sticht af te snijden.[46] De bisschop hoopte de stad op die manier in haar belangrijkste functie – die van handelscentrum – te raken, precies zoals een kleine twee eeuwen later ook Willem Lodewijk zou proberen de stad Groningen op de knieën te krijgen. Uiteindelijk kreeg Frederik zijn zin: de Groningers erkenden zijn autoriteit en de bisschop hief de blokkade van de verbindingswegen op.

In een van de akten die bij de beëindiging van de vete werden opgesteld, wordt meegedeeld waar de bisschoppelijke versterkingen hadden gelegen: te Peize en Eelde, bij Blankevoort, Blankeweer en Ammerkehorn.[47] Vanuit de vier eerstgenoemde plekken kon het landverkeer van Groningen naar het zuiden en vice versa worden gecontroleerd. We kunnen daaruit afleiden dat ook Ammerkehorn op een dergelijk punt heeft gelegen.

Oude wegen bij Peize

Vanuit een versterkte basis op de hoogte ten noorden van het dorp kon het verkeer over de Groningerweg en het Peizerdiep onder controle worden gehouden.

45 Diana Spiekhout, 'De vijf van Frederik', in: *Historisch Jaarboek Groningen*, 2016, 30-45.

46 Ik volg het verhaal van Johannes de Beke. Zie daarvoor H. Bruch (ed.), *Chronographia Johannis de Beke* (RGP grote serie 143) ('s-Gravenhage 1973) 265-267. Volgens de kroniekschrijver Johan van Lemego vond de belegering van Groningen reeds in het jaar 1400 plaats (F.A.H. van den Hombergh en E.O. van der Werff, *Sicke Benninge. Croniken der Vrescher Landen mijtten Zoeven Seelanden ende der stadt Groningen. Geschiedenis van Groningen en Ommelanden tot 1530.* 2 dln. (Den Haag 2012) 37-38).

47 OGD II 1221 (28 september 1405).

Bij het zoeken naar de plekken waar Frederiks versterkingen kunnen hebben gelegen zijn in het bijzonder de op de AHN-gebaseerde hoogtekaarten instructief. Zo moeten we de versterking in Peize waarschijnlijk aan de hoge noordzijde van het dorp zoeken, even ten oosten van de huidige Groningerweg. Deze weg begint in Groningen als Peizerweg (vroeger Drentselaan) en loopt over Peizermade door het laagland zuidwaarts. De route gold als een 'zomerweg': in het winterhalfjaar stond het laagland blank en was de weg onbruikbaar.

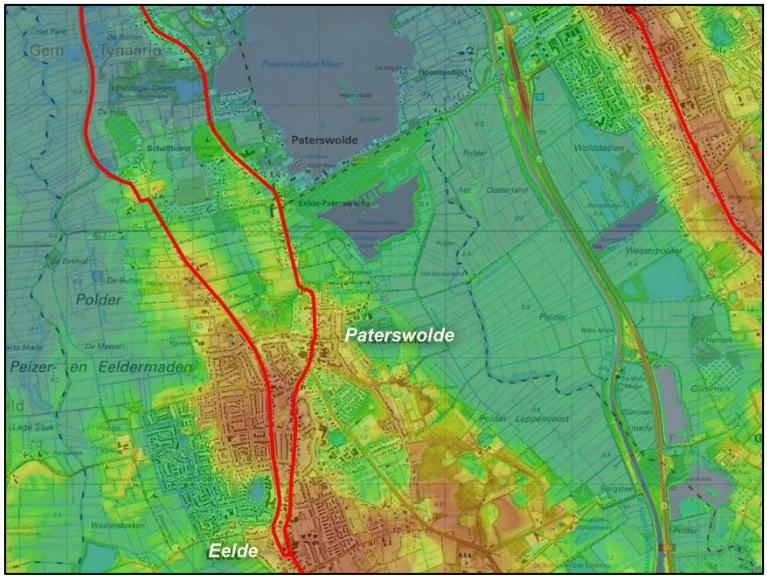

Oude wegen bij Eelde

Rechts is ook de Hereweg over de Hondsrug zichtbaar.

In of liever bij Eelde zou de bisschoppelijke versterking gelegen kunnen hebben op de hoogte tussen de Hooiweg en Hoofdweg, even ten zuiden van de Vennerstraat in Paterswolde. Ook deze wegen waren alleen 's zomers begaanbaar.

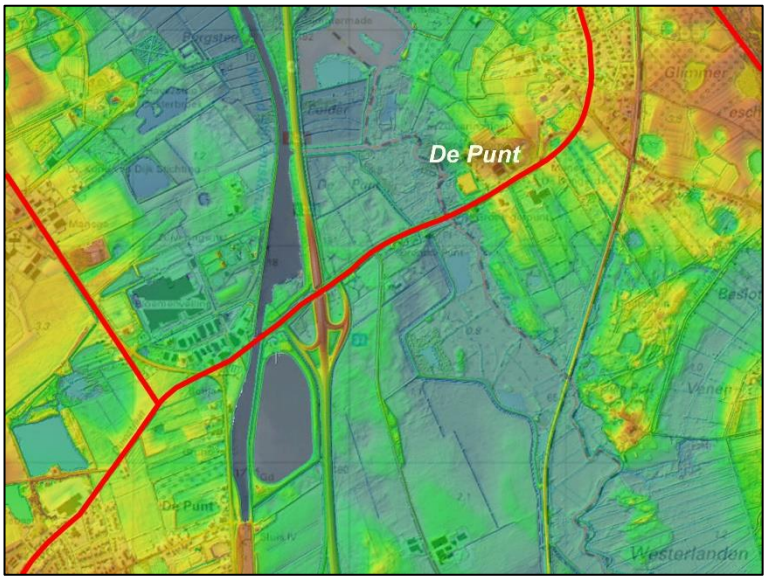

Oude wegen bij De Punt

Ik veronderstel dat we de sterkte bij Blankevoort kunnen localiseren bij de latere Punterbrug.[48] Vanouds heeft op deze plek de vanaf de hoofdweg over de Hondsrug

[48] Op de locatie van Blankevoort kom ik in *Landschap lezen* 7 terug.

aftakkende landweg naar Yde en Vries de Drentse A gekruist. Aanvankelijk benutte het landverkeer de voorde ter plaatse, vervolgens kwam er een '*punt*' of pont, zodat het verkeer ook bij hogere waterstand de rivier kon oversteken, en tenslotte is er een brug geslagen. Over de voorde die hier in Frederik van Blankenheims tijd geweest moet zijn, is niets bekend, maar de pont en het bijbehorende recht van overvaart zijn in 1467 door de stad Groningen aangekocht van enkele leden van de familie Van den Clooster, via welke een verbinding met het Sticht Utrecht vermoed kan worden.[49] Mogelijk stond deze aankoop in verband met het voornemen van het Groninger stadsbestuur om de pont te vervangen door een brug.

De hoofdroute over de Hondsrug – waarvan rechtsboven op het plaatje nog net een stukje zichtbaar is – werd afgesloten door 'Blankeweer', de versterking bij het Besloten Veen tussen Glimmen en Noordlaren, waarover het genoemde artikel van Diana Spiekhout in het bijzonder handelt.

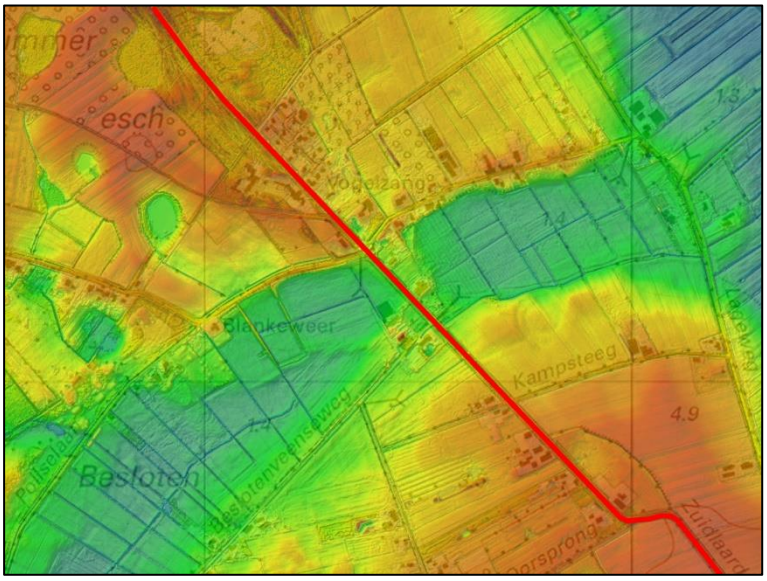

Blankeweer tussen Glimmen en Noordlaren

De hoofdroute tussen Groningen en de rest van het Sticht liep over de Hereweg, hoog en droog over de Hondsrug. Maar ook deze weg was niet altijd en overal even begaanbaar. Tussen Glimmen en Noordlaren kruiste hij een uit de ijstijd daterend dal, dat gevuld was met veen. In natte tijden moet dit een soort pas zijn geweest.
Vermoedelijk is hier in 1227 – ten tijde van de oorlog tussen Groningen en de bisschop van Utrecht enerzijds en Drenthe anderzijds de sterkte Nutspete opgeworpen. Op de hoogtekaart tekent deze zich af als een cirkelvorm ten noorden van de Kampsteeg.

Op deze uitsnede zijn de aan bisschop Frederik van Blankenheim toegeschreven strijdweren nauwelijks te zien. Dat is anders als men sterk inzoomt. Ik laat dat aan Diana Spiekhout over,

---

[49] GrA 2100-210 (12 mei 1467). Bij deze akte verkopen de gebroeders Johan, Steven en Herman van den Clooster en hun neven Geert en Reinold van den Clooster aan de raad van de stad Groningen *'alsodane vaert, gheheten de Punte, mijt allen eygendome, vrijheit ende tobehoer, als de punte hevet in der marken tot IJde ende Glimmen'*. Een eeuw later liet Edzard van Oost-Friesland op deze plek opnieuw een tegen Groningen gerichte versterking opwerpen: Weerdenbras. Zie P. Baks, 'Weerdenbras: een laat-middeleeuwse versterking in de provincie Groningen', in: *Paleo-Aktueel* 1 (Groningen 1989) 126-130.

die bij haar artikel geschikte plaatjes heeft opgenomen.

De vermoedelijke locatie van Ammerkehorn

Tenslotte is er dan nog de sterkte '*ter Ammerckehoern'*. Redmer Alma heeft geruime tijd geleden geopperd dat de naam van deze versterking iets te maken heeft met de *Ommerke*. Het idee van Kooper en Overdiep volgend dat *Ommerke* de huidige Woortmansdijk is, suggereerde hij dat het slot '*ter Ammerckehoern'* aan die dijk gelegen zou kunnen hebben.[50] Over die dijk heb ik opgemerkt dat dit naar mijn idee geen 'hamriksdijk', maar een 'edijk' is. Daarbij komt dat de naam 'Ammerkehorn' mogelijk niet 'hoek van de *Ommerke*' of 'hoek van de hamriksdijk' betekent, maar 'hoek van het hamrik'. De eerste betekenis past bij de locatie die ik al eerder en ook in het bovenstaande plaatje heb aangegeven, maar waarschijnlijk past de tweede betekenis nog beter. Het bedoelde land – een ham die waarschijnlijk al in de 13e eeuw door het graven van een kanaaltje is afgesneden – heeft aanvankelijk bij de marke van Helpman gehoord.[51] Het was dus een uithoek van het Helper Oosterhamrik, die 'hamrikhorn' genoemd kan zijn.

---

50 Zie P.H. Broekhuizen e.a. (red.), *Oudheden onder De Hunze: archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk* (Groningen 1994) 25-64; 38.

51 Het land is later bij Middelbert gevoegd. Zie daarvoor p. 44

Ter onderbouwing van mijn vermoeden dat de aangewezen 'hamrikhorn' de plaats is waar Frederik van Blankenheim zijn versterking *'ter Ammerckehoern'* heeft laten opwerpen, moet nu aan de hand van een reconstructie van de wegenstructuur ten zuidoosten van de stad Groningen duidelijk gemaakt worden dat de door mij aangewezen plek van zo groot belang is geweest, dat een hier opgeworpen blokkade past in de strategie die Frederik van Blankenheim tussen 1400 en 1405 tegen Groningen hanteerde.

Boerderij Hunzeheerd (Winschoterweg 6)

Deze boerderij ligt even ten zuiden van de plaats waar de Engelberter Hamriksdijk (*Ommerke*) aansluit op de dijk langs het Schuitendiep. De beide dijken begrenzen de polder Uilkenham. Ongeveer ter plaatse van de boerderij stond eertijds de herberg Roodehaan.

Gerrit Overdiep heeft in 1973 aannemelijk gemaakt dat het Schuitendiep tussen 1392 en 1400 is gegraven. Over het punt vanaf waar men het door de Hunze aangevoerde water naar de stad heeft geleid deelt hij niets mee, maar het kaartje dat hij bij zijn artikel publiceerde[52] laat zien dat hij aan Nieuwe Roodehaan dacht. Daar, bij het oostelijke uiteinde van de polder Uilkenham, sluit de Ommerke aan op de dijk langs het Schuitendiep. Anderen zijn echter van mening dat we het beginpunt van het Schuitendiep moeten zoeken op de plek waar de Roodehaansterweg bij het Schuitendiep uitkwam en waar een tolhuis heeft gestaan.
Ikzelf ben op dit punt onduidelijk geweest. In *Een kronkelend verhaal* heb ik Roodehaan als beginpunt genoemd en in *Groningen en het Drentse water* heb ik de kwestie in het midden gelaten door te spreken over afleiding 'vanaf Uilkenham/Roodehaan', en heb op het daarbij geplaatste, niet bijster nauwkeurige kaartje het kanaal net als Overdiep laten beginnen bij Nieuwe Roodehaan.[53]

Hierboven heb ik terloops al even gewezen op het onlogische tracé van het Schuitendiep tussen Nieuwe Roodehaan en de plek waar vroeger de Roodehaansterweg bij het Schuitendiep uitkwam. Wie vanaf (Nieuwe) Roodehaan een kanaal naar de stad wil graven zou zulke rare bochten willen vermijden. Dit kan het best duidelijk gemaakt worden met een plaatje.

---

52 Hier afgebeeld op p. 15.

53 *Een kronkelend verhaal*, 116; *Groningen en het Drentse water* 7, 'De Hunze omgeleid (c. 1400)', 25.

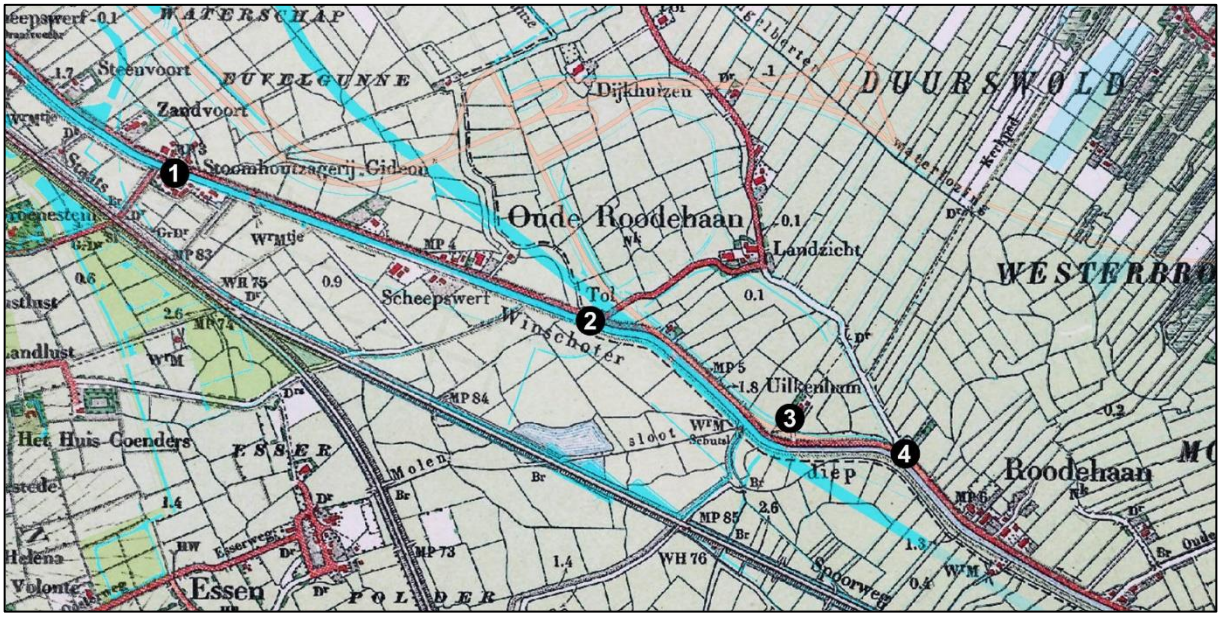

Schuitendiep tussen Gideon en Roodehaan

Het tracé van het Schuitendiep op de oude topografische kaart en de 'fleximap' van de gemeente Groningen. De huidige watergangen en nieuwe wegen zijn met vage kleuren aangegeven.

1. Gideon
2. De tol op de driesprong Roodehaansterweg/Schuitendiep of Winschoterdiep, nu splitsing van oude en nieuwe Winschoterdiep
3. Uilkenham
4. Hunzeheerd/Nieuwe Roodehaan

De twee flauwe bochten die we tussen de punten 2 en 4 zien, wekken op zijn minst het vermoeden (a) dat we hier te maken hebben met oudere bochtafsnijdingen, tot stand gekomen in een tijd toen het nog niet de bedoeling was om de Hunze helemaal naar de stad te leiden, en (b) dat de rivier omstreeks 1400 dus niet vanaf Nieuwe Roodehaan (nr. 4) of Uilkenham (nr. 3), maar vanaf de plek van het voormalige tolhuis (nr. 2) naar de stad is afgeleid.
Eerst vanaf dat laatste punt loopt het kanaal tot aan de flauwe bocht bij Gideon (nr. 1) in een rechte lijn stadwaarts en wordt de loop ervan niet beïnvloed door oudere rivierkronkels. Toevalligerwijs ligt dat beginpunt precies op de plek waar zich nu de splitsing bevindt van het oude en nieuwe Winschoterdiep.

Tolhuis aan de Winschoterweg bij Roodehaan
(GrA 1785-5545)

Vanaf dit punt is omstreeks 1400 het Schuitendiep richting Groningen gegraven.

Op grond van het tracé van het Schuitendiep zou men op het idee kunnen komen dat de inpoldering van Uilkenham – het gebied tussen Ommerke, Schuitendiep en Roodehaansterweg – samenhangt met de aanleg van dit kanaal of met die van de bochtafsnijdingen die daaraan vooraf zijn gegaan.[54] Ook hier kan, zo lijkt het, sprake zijn geweest van een project waarbij meerdere partijen voordeel hadden. In dit geval zijn dat aan de ene kant de Groningers die belang hadden bij het Schuitendiep of de kloosterlingen die al veel eerder de lastige bochten hebben willen afsnijden, en anderzijds de Engelberters die hun land konden uitbreiden. Om de 'overhoek' tussen de *Ommerke* en het kanaal in te polderen hoefde men alleen aan de noordzijde van de nieuwe polder een dijk te leggen over de west-oost lopende oeverwal langs de oude bedding van de Hunze. Deze dijk is later de verbindingsweg geworden tussen boerderij 'Landzicht' en het Schuitendiep (Roodehaansterweg). Dit ruim 600 meter lange stuk weg heeft vrij recent zijn openbare functie verloren en verdeelt nu het terrein van de *Stainkoeln* in een noordelijk en een zuidelijk deel. De op de beschreven manier tot stand gekomen 'polder Uilkenham' heeft volgens het kadaster een oppervlakte van ruim 27 ha en is onderdeel geworden van het kerspel Engelbert.

Dit verhaal klinkt misschien geloofwaardig, maar valt moeilijk te rijmen met een akte uit 1653, waaruit blijkt dat pas in dat jaar een stukje grond – het oostelijke deel van de hierboven bedoelde 'polder Uilkenham' – in het Scharmerzijlvest is ingelaten.[55] Dat doet vermoeden dat de polder Uilkenham helemaal niet zo oud is en mogelijk pas halverwege de 17e eeuw is ontstaan.[56]

---

54 Zie voor een bespreking van de aanleg van het Schuitendiep, het doel en de gevolgen ervan mijn *Kronkelend verhaal,* hoofdstuk 13, 'De afleiding van de Hunze', en, nog uitvoeriger, *Groningen en het Drentse water* 7, 'De Hunze omgeleid'.

55 GrA 708-505 (23 maart 1653).

56 Over de ontwatering van de rest van de polder Uilkenham is niets bekend.

Met deze inlatingsakte van 1653 is overigens wel wat vreemds aan de hand. Voor de loop van mijn verhaal zou het beter zijn er stilletjes aan voorbij te gaan, maar de bijzonderheid die hier in het spel is komen we ook tegen in teksten uit de 15e en 16e eeuw die van groot belang zijn voor de reconstructie van de landschapsgeschiedenis in Drenterwolde. Om die reden maken we toch een uitstapje naar de geschiedenis van de polder Uilkenham.

In de eerste plaats is daar het feit dat de inlatingsakte betrekking heeft op 30 grazen land, terwijl de hele polder Uilkenham ruim 27 ha groot is, hetgeen omgerekend neerkomt op ongeveer 67 grazen van 0,4025 ha. Het ging bij de inlating van 1653 dus – zo zou je denken – om iets minder dan de helft van de polder.

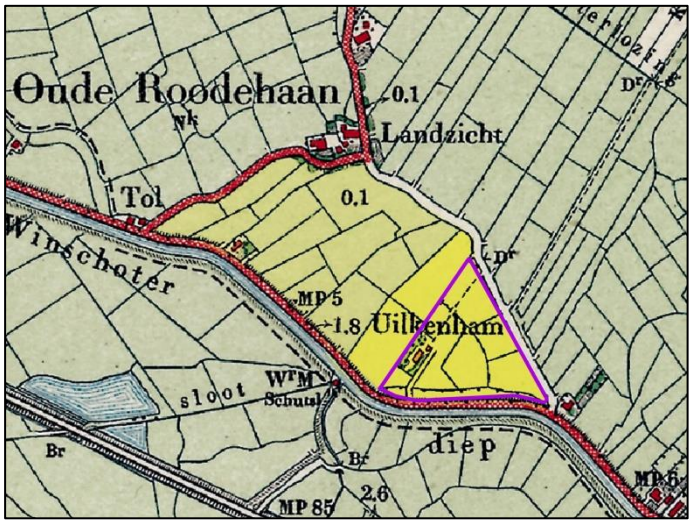

Uilkenham en het in 1653 ingelaten land (ingetekend op de oude topografische kaart)

De c. 27 ha metende 'polder Uilkenham' tussen de Roodehaansterweg, Winschoterweg (Schuitendiep) en de Ommerke is gemarkeerd met gele kleuren. Het helder geel gekleurde gebied meet ruim 10,5 ha of 26,5 grazen. Het met een paarse driehoek aangegeven land is c. 7,5 ha of 15 grazen groot en komt overeen met het op dezelfde manier aangegeven gebied op het volgende plaatje.

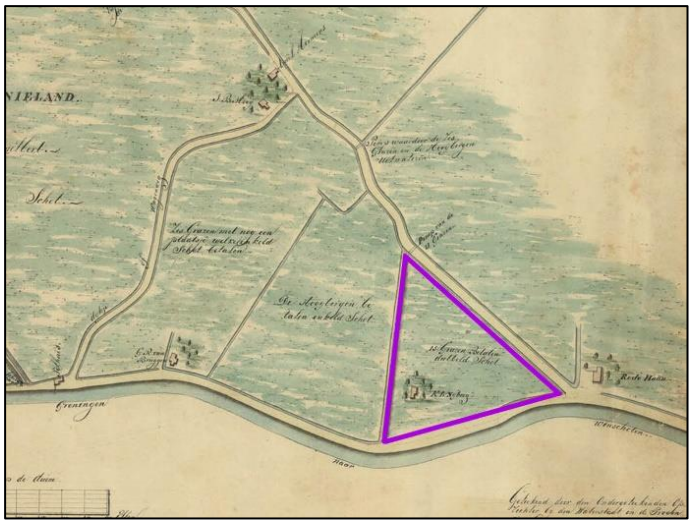

Uitsnede uit een 19e eeuwse kaart van het Esser Nieuwland

Deze manuscriptkaart is gemaakt door de opzichter van de provinciale waterstaat W. van Rees.[57]
De oriëntatie van de kaart is wat ongebruikelijk: het noorden is linksboven. Het met een paarse driehoek gemarkeerde gebied meet volgens een aantekening op de kaart 15 grazen. Volgens het kadaster bedraagt de oppervlakte echter ruim 7,5 ha (bijna 19 grazen).

[57] GrA 817-3583, manuscriptkaart van het Esser Nieuwland en een deel van het Helperhamrik, vervaardigd door W. van Rees, opzichter bij de Provinciale Waterstaat, c. 1825.

In de tweede plaats past het aantal grazen dat in 1653 in het Scharmerzijlvest is ingelaten niet bij de *Figurative kaart* die W. van Rees omstreeks 1825 van dit gebied maakte en waarop de verschillende onderdelen van de polder Uilkenham zijn aangegeven. Het is dus de vraag welk land in 1653 in het Scharmerzijlvest is ingelaten.

Zou de inlating van 1653 betrekking hebben gehad op het 10,5 ha (26,5 grazen) metende 'helder gele land'? Dat is iets kleiner dan de helft van de hele polder. De kromme westelijke grens van dit gele gebied doet verband vermoeden met de kronkel die op de topografische kaart ten zuiden van het Schuitendiep zichtbaar is en waarvan we op de hoogtekaart ten noorden van de Ommerke de vermoedelijke voortzetting kunnen zien. Het zou dus om een oude natuurlijke grens kunnen gaan. Van Rees tekende op zijn kaart echter geen grens, hetgeen je wel zou verwachten als hier een belangrijke kavelscheiding heeft gelopen.

Voor dit vreemde geval is echter ook een andere verklaring te bedenken. Op de kaart van Van Rees staat boerderij Uilkenham met het aangrenzende land aangegeven als 15 grazen groot. Daarbij staat aangetekend dat voor dit land *dubbel schot* wordt betaald. De pomp of duiker die Van Rees in de Ommerke tekende en waarlangs het ingelaten stuk land uitwatering had naar de Engelberter Waterlozing (*'Pomp van de 15 Grazen'*), zien we ook op de oude topografische kaart. Het betreft onmiskenbaar het gebied dat op de getoonde plaatjes met een paarse driehoek is gemarkeerd, ook al is het volgens het kadaster wat groter.

Wanneer we de in het kadaster geregistreerde oppervlakten van de afzonderlijke percelen in dit driehoekje bij elkaar optellen, komen we tot 7,5 of 7 ha (17,5 of 19 grazen), al naar gelang we tuin en erf van boerderij Uilkenham meetellen of niet. Het is denkbaar dat men in 1653 de omvang van het ingelaten land ten voordele van de gebruiker wat krap heeft berekend. Aangezien de kaart van Van Rees vermoedelijk een reeds lang bestaande situatie weergeeft, lijkt de tweede mogelijkheid me het meest waarschijnlijk. Ik denk dus dat de inlating van 1653 alleen dit driehoekige stukje land betrof en dat met de 30 in de inlatingsakte genoemde grazen geen ***land***grazen, maar ***boek***grazen zijn bedoeld. Anders gezegd: voor de 15 ingelaten grazen moest een bedrag worden betaald dat elders voor 30 grazen gold. Op het vreemde, maar voor de identificatie van landerijen cruciale onderscheid tussen land- en boekgrazen kom ik hierna nog terug, wanneer we iets dergelijks zien bij de inlating van het Esser Nieuwland (1548).[58]

Voor dit moment is het voldoende om vast te stellen dat – anders dan zojuist als mogelijkheid is verondersteld – het graven van het Schuitendiep en de inrichting van de 'polder Uilkenham' niet met elkaar samenhangen. Veel meer voor de hand ligt dat de ontwikkeling van dit gebied stapsgewijs is verlopen en zich over enkele eeuwen heeft uitgestrekt. De inlating van Uilkenham in het Scharmerzijlvest moet verband houden met de bedijking van het Schuitendiep, een onderneming die pas in de jaren 30 van de 17^{e} eeuw serieus is aangepakt. Dat laat de mogelijkheid open dat de ontwikkeling van de 'polder Uilkenham' wel degelijk al vóór 1400 is begonnen. We moeten ons dan wel wat anders voorstellen dan een echte polder, waaruit vreemd water effectief kan worden geweerd.

[58] GrA 708-75 reg.nr. 62 (28 juni 1548).

De lage kaden die we aan de rivierzijde mogen veronderstellen zullen hooguit kleinere schommelingen in het waterpeil kunnen opvangen. Bij hoge waterstanden zal het land eenvoudig blank hebben gestaan.

CIRCVM GRONINGAM. 21
comportandis ad urbem cespitibus, id est, glebis palustrib. in usum ignis, vocatur dat Schuten-diep/ habetq; vtrimq; agros humiles & uliginosos, per quos decurrit, & præterquam, qua aggeribus constricta est, eosdem sæpè inundat. At alter amnis è duob. quos dixi hunc agrum olim

Ubbo Emmius over Hunze en Schuitendiep

De twijfels omtrent de ouderdom van de polder Uilkenham brachten me ertoe nog eens na te kijken wat Ubbo Emmius over de Hunze en het Schuitendiep heeft geschreven. Dat had ik ook al in *Een kronkelend verhaal* en *Groningen en het Drentse water* gedaan,[59] maar daarbij heb ik één – in dit verband wezenlijk – detail buiten beschouwing gelaten.
In zijn *Rerum Frisicarum Historia* (in 1616 gepubliceerd) schrijft Emmius dat bij de afleiding van de Hunze naar de stad aan weerszijden dijken zijn gelegd, maar in *De agro Frisiae* uit 1605 deelt hij mee dat het Schuitendiep slechts gedeeltelijk was bedijkt: 'het heeft aan beide zijden lage en vochtige landerijen en daar waar het niet door dijken is bedwongen, zet het die vaak onder water'.[60]
Dit laatste spoort veel beter dan het eerste met het al eerder genoemde feit dat we in de resolutieboeken van het Groninger stadsbestuur uit de jaren 30 van de 17e eeuw vele besluiten vinden over de aanleg van dijken langs het Schuitendiep, zowel aan de west- als aan de oostkant van het kanaal. Dat maakt duidelijk dat er vóór die tijd nog geen deugdelijke dijken hebben gelegen.

Ik heb niet in alle gevallen kunnen vaststellen op welke delen van het Schuitendiep de 17e-eeuwse resoluties betrekking hebben, maar heb wel de indruk gekregen dat in Emmius' tijd eigenlijk alleen het gedeelte binnen de Stadstafel bedijkt was.
Als dat juist is moeten we ons dus voorstellen dat het hele gebied ter weerszijden van het Schuitendiep tussen 1400 en 1635 gedurende grote delen van het jaar blank heeft gestaan.

---

59 *Een kronkelend verhaal*, 108-109; *Groningen en het Drentse water* 7, 26.

60 Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* (Leiden 1616) XI 163: '*derivatus objecto in lateribus aggere'*, dezelfde, *De Agro Frisiæ inter Amasum & Lavicam flumina deque urbe Groninga in agro eodem [...]* (Groningen, 1605) 20: *'habetque utrimque agros humiles & uliginosos, per quos decurrit, & præterquam, qua aggeribus constricta est, eosdem sæpe inundat'.*

Dat is op zichzelf ook niet zo verwonderlijk: bij de aanleg van het Schuitendiep is de uitgegraven aarde ter weerszijden van de watergang gedeponeerd. Toen, en ook nog gedurende de eeuwen daarna, ontbrak het eenvoudig aan de mogelijkheden om de op die manier ontstane lage kaden tot stevige dijken uit te bouwen: de bodem van de aanliggende landerijen was daarvoor te slap en het was onmogelijk om de voor echte dijken benodigde grote hoeveelheden zand over aanzienlijke afstanden te verplaatsen. Bovendien zou het moeizaam aangevoerde zand ook binnen een oogwenk weer zijn weggezakt.[61]

Deze situatie heeft ook consequenties voor het beeld dat we ons van de oude turfvaart moeten vormen. Door het ontbreken van stevige kaden moet het jagen of voorttrekken van de turfschuiten nauwelijks mogelijk zijn geweest. De pramen werden dus geboomd, hetgeen past bij het woord 'schuitenschuivers', de benaming waarmee de Groninger turfschippers van oudsher werden aangeduid.

Het zou overigens de moeite waard zijn alle archiefgegevens over de bedijking van het Schuitendiep nog eens goed op een rijtje te zetten en een poging te doen tot reconstructie van dit voor de infrastructuur van het Gorecht zo belangrijke project.[62] Maar ook zonder zo'n reconstructie is duidelijk dat tot ongeveer halverwege de 17e eeuw deugdelijke dijken langs het Schuitendiep hebben ontbroken.

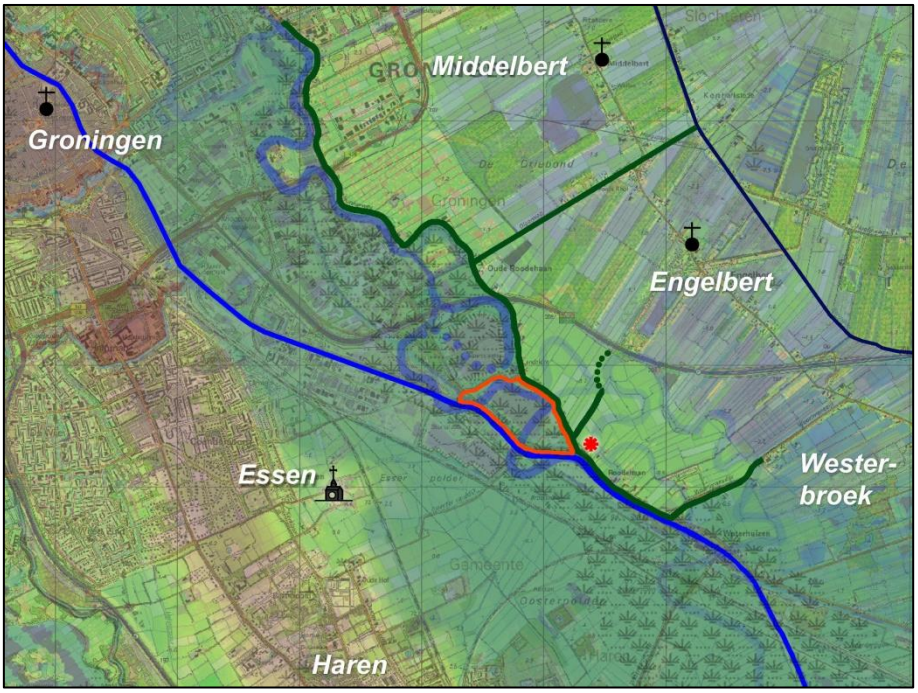

Na het graven van het Schuitendiep

Ten westen van de Nieuwe Roodehaan (aangegeven met een rood sterretje) zijn vermoedelijk al vóór de aanleg van het Schuitendiep twee kronkels afgesneden, één aan de zuidzijde en één aan de noordkant van het latere Schuitendiep. Ter weerszijden van het nieuwe kanaal lagen in het beste geval slechts lage kaden, geen echte dijken.

Een transparante blauwe laag geeft het gebied aan dat het meest voor overstromingen vatbaar was.
Het roodomlijnde stuk land in het midden ligt ingesloten tussen de Engelberter Hamriksdijk (*Ommerke*) en het nieuwe kanaal. Dit is de latere polder Uilkenham. Het is niet erg waarschijnlijk dat men reeds rond 1400 pogingen heeft gedaan om dit gebied in te polderen. Pas nadat in de eerste helft van de 17e eeuw echte dijken langs het Schuitendiep waren gelegd, werd een deel van dit gebied ingelaten in het Scharmerzijlvest. Toch zou men het c. 27 ha grote gebied kunnen beschouwen als een soort 'proto-polder': aan de noordwestzijde werd de grens ervan waarschijnlijk gevormd door een oeverwal (of inversierug?), waarop later de

61 Dat gebeurt nog steeds: zie de 'golven' in de A7 ten oosten van het bedrijventerrein Eemspoort.
62 Behalve de resoluties moeten ook de stadsrekeningen en de bijbehorende bijlagen worden onderzocht.

Roodehaansterweg kwam te liggen. Op de plaats waar de wal of rug aansloot op de Ommerke heeft de inmiddels verdwenen boerderij 'Landzicht' gestaan.

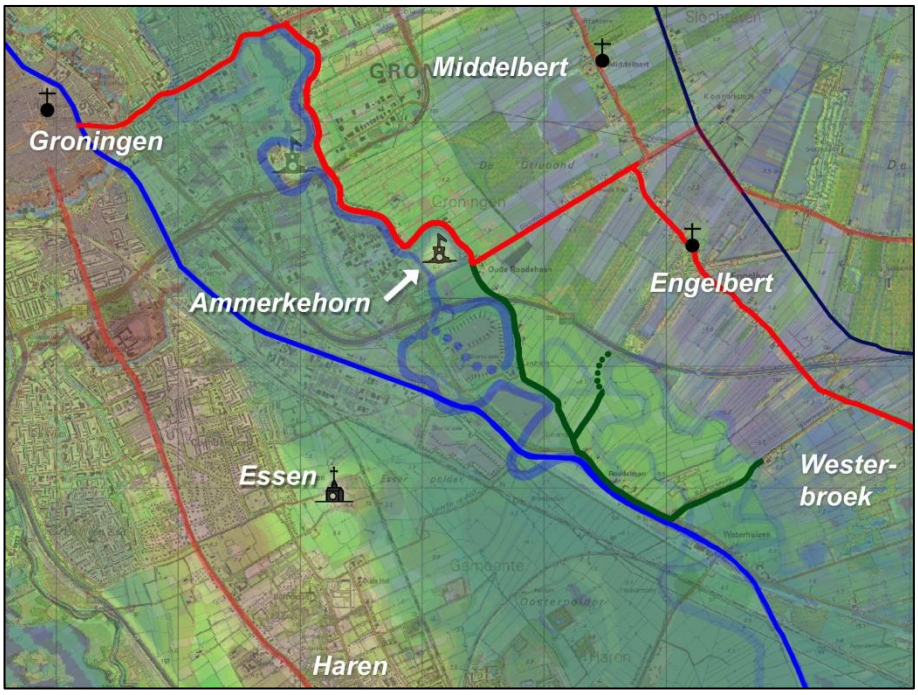

De zuidoostelijke infrastructuur omstreeks 1400

De met groene lijnen aangegeven dijken (de Ediken en het zuidelijke deel van de Ommerke) waren omstreeks 1400 nog niet hoog en breed genoeg om door het landverkeer gebruikt te kunnen worden.
De oostelijke route van Groningen naar het zuiden liep over de Euvelgunnerweg, Olgerweg en Engelberterweg.

Om antwoord te kunnen geven op de vraag waar de sterkte *'ter Ammerckehoern'* kan hebben gelegen, moeten we nagaan welke dijken in dit gebied als weg kunnen hebben dienst gedaan. Uit de archieven blijkt dat zelfs in 1590 en 1632 de dijken langs het Schuitendiep nog niet geschikt gevonden werden voor het doorgaande verkeer.[63] Alleen het noordelijke deel van de *Ommerke*, de ten dele nog altijd bestaande Euvelgunnerweg, diende vanouds wel als verbindingsweg.

Toen Frederik van Blankenheim in 1400 de stad Groningen tot erkenning van zijn landsheerlijke gezag wilde dwingen, was het Schuitendiep pas een paar jaren oud. Op het bovenstaande kaartje zijn de verkeerswegen ingetekend die toen in gebruik waren. Over de landwegen ten oosten van Groningen en de veranderingen die deze na de inlating van Middelbert en Engelbert in 1370 hebben ondergaan, heb ik elders uitvoerig geschreven.[64] Ik zal mij daarom hier tot het noodzakelijke beperken.

Wie zich vanuit Groningen naar Duurswold wilde begeven, naar Drenterwolde of verder via Kropswolde naar Zuidlaren en Drenthe, volgde aanvankelijk de *Herebure Sidwendene* over de zuidelijke oeverwal langs de oude Hunzebedding tot het latere Oosterhoogebrug, waar het mogelijk was om via een voorde (?) de rivier over te steken. Op het kaartje is die route niet aangegeven.

---

63 W.J. Formsma, en R. van Roijen, eds., *Diarium van Egbert Alting, 1553-1594*. RGP grote serie 111 ('s-Gravenhage 1964) 793 en GrA 1605-6, 222 (1 september 1632).

64 Zie daarvoor het *Zijpad Hinkemahorn.* Het onderwerp is ook in *Landschap lezen* 5 besproken.

Na 1370, zo neem ik aan, volgde men een weg die ten noorden van een nieuw kanaal (het 'oer-Damsterdiep') naar dezelfde voorde liep.[65] Op de oostelijke rivieroever aangekomen sloeg men rechtsaf en volgde de Euvelgunnerweg die over de *Middelberter* Hamriksdijk (*Ommerke*) liep en bereikte de plek waar de dijk, meebuigend met een oude rivierkronkel, een opvallende bocht maakte en een uithoek van het Helper Oosterhamrik aan twee zijden omsloot. Ik vermoed dat het land binnen de oude rivierbocht de gezochte *Ammerkehorn* ('hamrikhorn') is.
Even verderop, waar later een tolhuis is neergezet en we tegenwoordig *Alice Visshop* vinden, kwam men uit bij het westelijke uiteinde van de Olgerweg, die de grens was tussen Middelbert en Engelbert. De *Ommerke* liep van hier als *Engelberter* Hamriksdijk rechtdoor in zuidelijke richting. Later is ook over deze dijk een weg gelegd, die op het kadastrale minuutplan staat aangegeven als 'Oude Roodehaansterweg'. Ik kom daarop in het vervolg nog even terug.

In 1400 was van een weg over de Engelberter Hamriksdijk echter nog geen sprake. Wie vanaf *Ammerkehorn* verder naar het zuiden wilde, kon alleen linksaf de Olgerweg op. Anderhalve kilometer verder, daar waar de Middelberterweg vanuit het noorden op de Olgerweg uitkomt, sloeg men rechtsaf de Engelberterweg op, waarvan de voortzetting onder Westerbroek Oudeweg heet. De weg liep rechtdoor over Kropswolde en Wolfsbarge aan de oostzijde van het Zuidlaardermeer (Woldweg) naar de voorde (?) waar men de Groeve overstak om dan in Zuidlaren op de hoofdweg uit te komen die vanuit het noorden over de Hondsrug zuidwaarts liep.

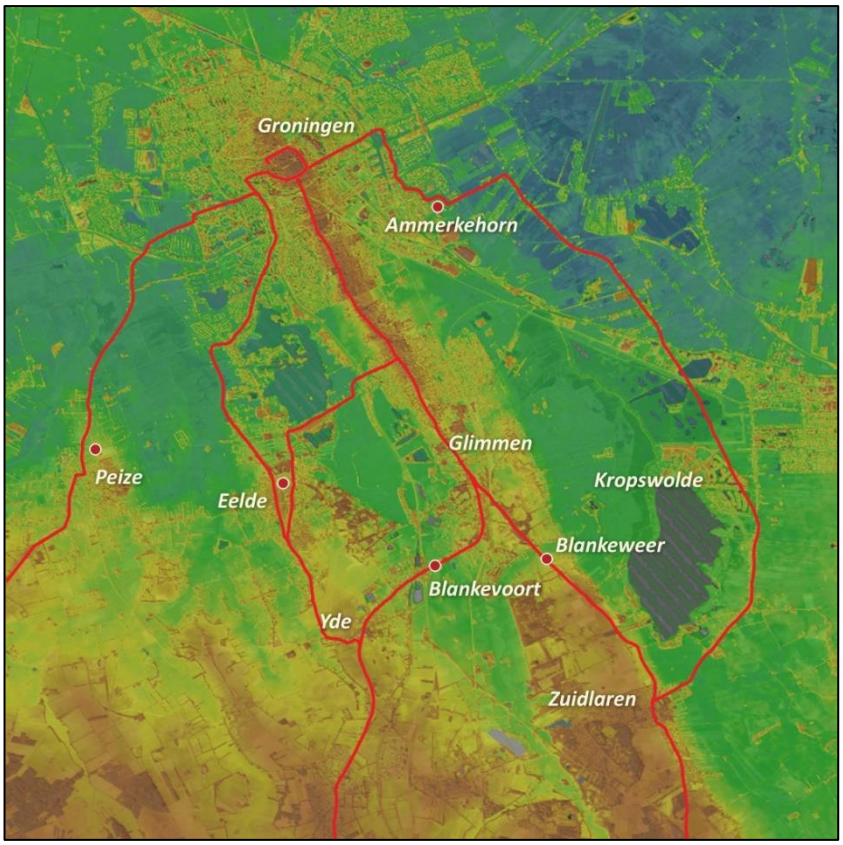

De landwegen tussen Groningen en het Sticht

De landwegen tussen Groningen en het Oversticht, ingetekend op de moderne hoogtekaart. De rode stippen markeren de plekken waar Frederik van Blankenheim versterkingen liet bouwen.

[65] Zie *Landschap lezen* 5, hoofdstuk 5.1 'De weg van de Groningers'.

Als we de veronderstelde locatie van Ammerkehorn vergelijken met die van de andere door Frederik van Blankenheim opgeworpen forten, valt ze wel enigszins uit de toon: de versterking bij *Ammerkehorn* lag veel dichter bij de stad dan de vier andere. Als het daarom gaat past het door Redmer Alma geopperde idee dat de versterking *ter Ammerckehoern* aan de Woortmansdijk heeft gelegen (een beetje) beter. Daartegen spreekt echter de omstandigheid dat de Woortmansdijk/Oudedijk omstreeks 1400 nog geen deel kan hebben uitgemaakt van het wegennet.

We zullen nu het terrein wat nader bezien dat ik als vermoedelijke locatie van het *slot ter Ammerckehoern* heb aangewezen.

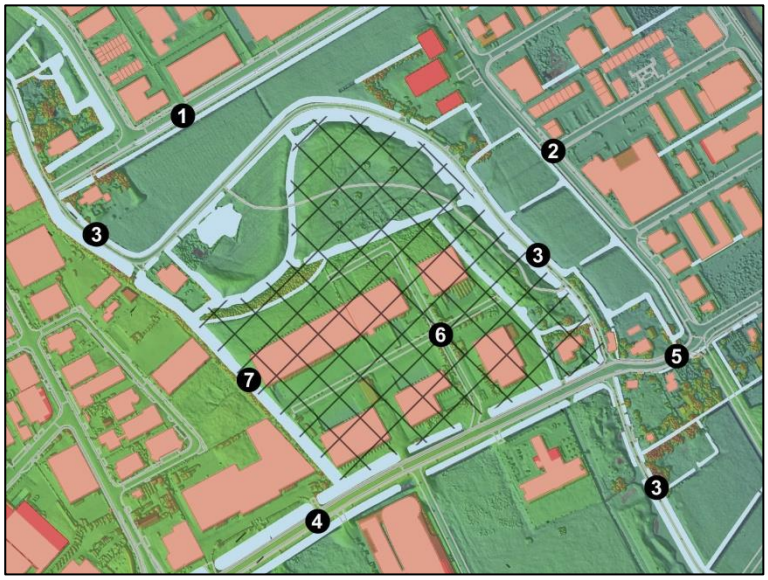

Ammerkehorn op de moderne stadsplattegrond

Bewerkte uitsnede van de 'fleximap' van de gemeente Groningen.
Het vermoedelijke terrein van de versterking *'ter Ammerckehoern'* is op dit kaartje aangegeven met een raster.

1. Verlengde Bremenweg
2. Kattegat
3. Euvelgunnerweg
4. Hooghoudtstraat
5. Olgerweg
6. De Hallen
7. Hunzeloop

Het niet door bedrijfsgebouwen en wegen in beslag genomen deel van het terrein vertoont nog oud reliëf en wordt beheerd door de Stichting het Groninger Landschap, die er een paadje overheen heeft gelegd en tekstbordjes geplaatst. De gemeente Groningen heeft de oude loop van de Hunze met behulp van een graafmachine een natuurlijker aanblik laten geven.

Zoals gezegd heeft de ruim 11 ha grote 'ham' binnen de rivierkronkel waar bisschop Frederik van Blankenheim zijn versterking kan hebben opgeworpen, oorspronkelijk deel uitgemaakt van het Helper Oosterhamrik. Hij is waarschijnlijk al in de 13e eeuw daarvan afgesneden door het graven van een sloot die tegenwoordig 'Hunzeloop' heet, op de oude topografische kaart staat aangeduid als 'Oude Hunze' en in een resolutie van het jaar 1632 'het oude Schuitendiep' genoemd wordt.[66] De band tussen dit onbehuisde gebiedje en het Helper Oosterhamrik is pas veel later formeel verbroken, waarna het tot het kerspel Middelbert werd gerekend.

[66] GrA 1605-314 nr. 6 (1631-1635) 219. Op deze resolutie kom ik hierna nog terug.

Van 23 juni 1471 dateert de 'akte van stoklegging'[67] waarbij de eigenerfde buren van Helpman twee stukken land, *Ossenvenne* en *Bevemaet* genaamd,[68] overdroegen aan Johan Rengers Schaffer, die toen mede-burgemeester van Groningen was.[69] Uit andere bronnen weten we dat de Schaffers bezittingen hadden in het westelijke deel van Middelbert en het Helper Oosterhamrik. Ook de Gronenburg en het bijbehorende land was van hen. De stokleggingsakte maakt geen melding van een tegenprestatie die door Johan Rengers Schaffer werd geleverd.
Uit het gezamenlijk optreden van de buren van Helpman kunnen we opmaken dat het overgedragen land een deel was van het mandelige grondbezit van de markegenoten van Helpman. In de akte werd aangetekend dat het overgedragen land nog moest worden opgemeten en dat het aantal gemeten grazen in mindering zou worden gebracht op het aantal grazen dat Johan verder nog in het Helperhamrik bezat, hetgeen uiteraard gevolgen zou hebben voor zijn aandeel in het gemeenschappelijk grondbezit in de marke van Helpman en voor de lasten die hij op grond daarvan moest betalen.

Helemaal zeker is het niet, maar de beschreven overdracht zou heel goed betrekking kunnen hebben op de 'ham' die ik als waarschijnlijke locatie van het slot ter Ammerkehorn heb aangewezen. Het land is enkele jaren later (in 1474?) in handen gekomen van het klooster Essen, en wel als 'medegave' of 'bruidschat' voor Abele Huynge, die toen in het convent intrad. Abele was een dochter van burgemeester Roelof Huynge en zijn vrouw Heyle Everts Wigboldes die, nadat Roelof Huynge in 1467 was overleden, opnieuw in het huwelijk was getreden met – eveneens burgemeester – Johan Rengers Schaffer.[70] We weten dit op grond van een oorkonde uit 1483, waarop ik in het vervolg nog zal terugkomen, wanneer de inpoldering van het Esser Nieuwland aan de orde is.

In de *Historische Atlas* van B.W. Siemens wordt het hier bedoelde land niet als eigendom van het klooster Essen vermeld, maar dat wil niet zeggen dat het dat niet is geweest. Het lijkt erop dat voormalige kloosterbezittingen in de jaren na 1594 bij verschillende gelegenheden zijn vervreemd, zonder dat deze overdrachten steeds duidelijke sporen in de archieven hebben nagelaten. In dit geval is er wel een spoor, maar dat roept meer vragen op dan het beantwoordt.

Indien 'de ham van Ammerkehorn' op de een of andere manier uit de boedel van Essen in handen van de stad Groningen is gekomen, zou dat een goede verklaring zijn voor het feit dat het Groninger stadsbestuur in 1632 kon beschikken over de zich daar bevindende oeverwallen. Op 14 augustus 1632, toen verbetering van de Olgerweg aan de orde was, vroegen de ingezetenen van Middelbert aan de heren van Groningen verlof om de benodigde aarde te mogen afgraven van 'de hoogte ten oosten van het *olde Schuijtendiep*'.

---

67 Stoklegging is het uit het Germaanse recht stammende ritueel waarmee in het oude Drenthe de overdracht van onroerend goed werd gesymboliseerd.

68 In de stadsrekening over 1635 wordt melding gemaakt van de *Benemaet* in het Esser Nieuwland (GrA 1605-332 fol. 46v). Het gaat in beide bronnen ongetwijfeld over hetzelfde land.

69 GrA 172-136 reg.nr. 538 (23 juni 1471).

70 GrA 172-136 reg.nr. 707 (21 juli 1483). Zie GrA 1237-16 reg.nr. 131 van 24 november 1467) voor de vermelding van Heyle of Hille als weduwe van Roelof Huynge.

Dat was een afwijking van de regel, die inhield dat wegen en dijken werden gemaakt met de aarde die van de aangelegen landerijen werd afgegraven of van een perceel dat speciaal ten behoeve van de 'aardhaling' was aangewezen. Burgemeesters en raad verleenden de toestemming om de benodigde grond in eerste instantie van de bedoelde hoogte weg te halen.[71]

Met het 'Oude Schuitendiep' is hier ongetwijfeld de wellicht reeds in de 13e eeuw gegraven watergang bedoeld die de oude hamrikshorn afsneed en nu 'Hunzeloop' heet en de af te graven hoogte is de oeverwal langs de oorspronkelijke Hunzebedding, waarvan de sporen nog altijd in het land te zien zijn. Overigens had het klooster Essen dezelfde oeverwal omstreeks 1475 ook al gebruikt om er aarde weg te halen voor het leggen of verbeteren van een dijk. Waarschijnlijk ging het toen om de dijk ten westen van de Hunzeloop (het 'Oude Schuitendiep').[72]

Euvelgunnerweg vlak vóór de Ammerkehorn

We kijken in zuidelijke richting.

Hunzebedding bij Ammerkehorn

Ofschoon hier in de loop van de eeuwen veel klei is afgegraven vertoont het terrein nog een opvallend reliëf. Met de in een 16e eeuwse tekst genoemde *bytse* wordt vermoedelijk dit restant van de oude Hunzebedding bedoeld.[73] *Bytse*, *bitse* of *beets* is de Friese variant van het woord 'beek'.

---

71 GrA 1605-314 nr. 6 (1631-1635) 219.
72 GrA 172-136 reg.nr. 707 (21 juli 1483).
73 GrA 696-547 reg.nr. 107 (13 februari 1504).

De *bytse* langs de Euvelgunnerweg

We kijken in noordelijke richting.
De tot een simpele sloot vervallen Hunzebedding is verbreed en heeft een natuurlijke gedaante gekregen.

Euvelgunnerweg tussen de Olgerweg en Europaweg

We kijken naar het noorden.
Deze weg, gelegen op de Engelberter Hamriksdijk (*Ommerke*), heette vroeger Roodehaansterweg.
Ook ten westen van dit stukje weg is een 'natuurlijke' waterpartij gecreëerd.

De ingreep is vanuit ecologisch oogpunt ongetwijfeld gewenst, maar heeft met de historische ontwikkeling van het landschap niets van doen. De westelijke sloot langs deze weg is een doodgewone bermsloot en is nooit onderdeel geweest van de Hunzebedding.

Tegenwoordig maakt de Ammerkehorn deel uit van het bedrijventerrein Euvelgunne dat wordt ontsloten door een straat die 'De Hallen' is genoemd. In het kader van de ontwikkeling van het bedrijventerrein Eemspoort heeft de gemeente Groningen hier in 2000 een archeologische verkenning laten uitvoeren. Er zijn enkele sleuven gegraven dwars op en door de bedding van de Hunze. Daarbij is wel de oude rivierbedding aangetroffen, maar interessante vondsten zijn er niet gedaan.[74] Het terrein binnen de meander is niet onderzocht. Om iets van het historische landschap te behouden heeft men de stroken ter weerszijden van het voormalige riviertje onbebouwd gelaten en is het stroombed zelf beter herkenbaar gemaakt door het te verbreden. Bovendien zijn ter wille van flora en fauna enkele poelen aangelegd, zodat deze 'Hunzezone' er wat natuurlijker uitziet.

[74] M.J.M. de Wit, Aanvullende archeologische inventarisaties en onderzoeken in 2000; Groningen [….] ARC-Publicaties 45 (Groningen 2001), 7-10.

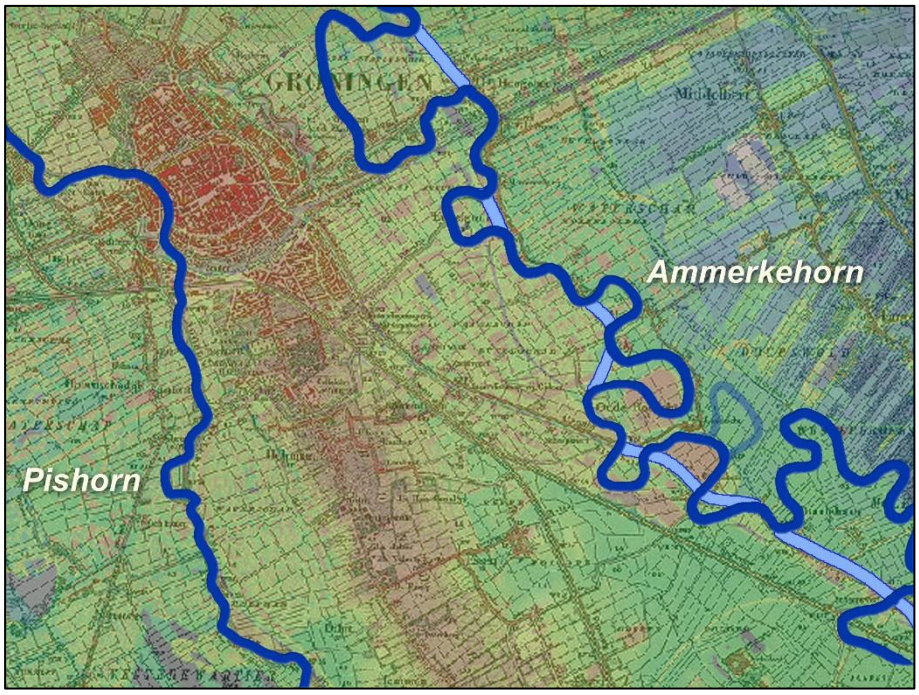

Hunze en Drentsche Aa

Op dit kaartje heb ik niet alleen de Ammerkehorn, maar ook de Pishorn aangegeven.[75]
In beide gevallen gaat het om opvallende uitstulpingen van het markegebied van Helpman. Bij de Pishorn is de Drentsche Aa in het spel, bij de Ammerkehorn de Hunze.

De twee plekken hebben niets met elkaar te maken, maar de overeenkomst tussen beide – ze liggen ook ongeveer even ver van de stad Groningen – is zo opvallend dat ik er even de aandacht op vestig.
De Pishorn komt alleen in akten van 1339 en 1442 voor als een markante plek waarmee het begin of einde van een gebied of dijkpand kon worden aangegeven. Het element 'horn' vinden we nog in 'Corpus den Hoorn', de naam van een stadswijk van Groningen, genoemd naar het corpusland van het middeleeuwse klooster van Maria ten Hoorn, dat hier lag.

Het woord *Ammerkehorn* heb ik nergens anders aangetroffen dan in het Utrechtse stuk van 1405, of het moet zijn dat met de *Dijxhorn* die in een resolutie van het Groninger stadsbestuur van 1651 wordt genoemd, de plek is bedoeld waar 250 jaar eerder door Frederik van Blankenheim een versterking werd opgericht. De kans daarop lijkt me groot. Op 21 juni 1651 gaf het stadsbestuur een commissie opdracht om een plan te maken voor 'de reparatie van de Olgerweg, de weg naar Westerbroek en de weg van Dijkshorn langs de dijk tot aan beide Roodehaanen'.[76] Het perspectief van de stadsbestuurders was uiteraard naar buiten gericht, zodat deze Dijkshorn tussen Groningen en 'de beide Roodehaanen' moet hebben gelegen. Het is dus zeker niet zo dat daarmee de eerder genoemde 'hoek' of 'horn van de dijk' bij het Hosenhuis bedoeld kan zijn, die vanuit Groningen gezien voorbij de Roodehaanen lag. Het heeft er dus alle schijn van dat de *Dijxhorn* van 1651 en de bocht in de *Ommerke* bij *Ammerkehorn* identiek zijn.

---

75 Zie voor de Pishorn Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad* (1000-1600) (Assen 2007) 235.

76 GrA 1605-10, 414 (21 juni 1651).

Als gevolg van de lage ligging en slappe bodems in het gebied ten zuidoosten van de stad Groningen waren er aanhoudend zorgen over de bruikbaarheid van de wegen.
In 1584 werd geconstateerd dat het verkeer van en naar Duurswold en het Oldambt alleen gebruik kon maken van de oude oostelijke route naar het Sticht. Eerder zagen we dat die over de Euvelgunnerweg langs Ammerkehorn en de Olger, Engelbert en Westerbroek liep.[77] Enkele jaren later, op 15 mei 1590 ging een door het stadsbestuur en de Hoofdmannenkamer aangewezen commissie op pad om de wegen in dit gebied te inspecteren. De gecommitteerde heren moesten advies uitbrengen over de vraag welke weg het beste in bruikbare staat gebracht kon worden. Er moesten drie alternatieven onderzocht worden: de weg over Hinkemahorn, de Olgerweg en *'den wech bij den dijck langes nae Bruecke'*.[78] Met de laatste lijkt de route te zijn bedoeld die in 1651 werd aangeduid als 'de weg van Dijkshorn langs de dijk tot aan beide Roodehaanen' en waarvan ik zojuist melding maakte.[79]

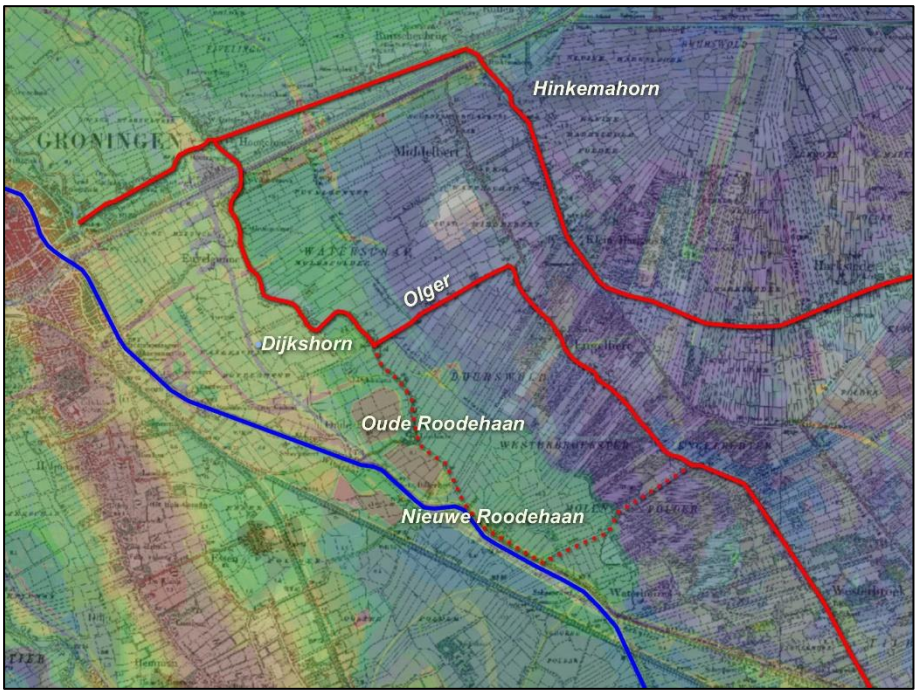

De drie wegen van 1590

Het huidige beeld van de situatie wordt bepaald door het Schuitendiep en, ten oosten van Waterhuizen, door het Westerbroeksterdiep, nu Winschoterdiep. Daarvan is de eerste versie gegraven in 1635. Als je op het internet de route opvraagt tussen Groningen en Westerbroek, krijg je het advies om deze 11,5 km lange afstand af te leggen via de Europaweg en de Winschoterweg die langs het Winschoterdiep loopt.

---

77 *Zijpad Hinkemahorn* 52.

78 *Diarium Alting* 791 en Jan van den Broek, (ed.), *Het verbaal van dr. Wilhelmus Hammonius, syndicus van de stad Groningen, II 1589-1592* (Groningen 2008) 84 (GrA 2100-1.2 fol. 84; 15 mei 1590).

79 GrA 1605-10, 414 (21 juni 1651).

In 1590 bestond deze route nog niet. Ik vermoed dan ook dat in 1590 met 'de weg langs de dijk naar Broek' de weg bedoeld is die vanaf de *Ammerkehorn* over de *Ommerke* (preciezer: de Engelberter Hamriksdijk) naar het Schuitendiep liep, bij Hunzeheerd (de Nieuwe Roodehaan) op de Edijken aansloot en dan via de huidige Woortmansdijk, de grens tussen Engelbert en Westerbroek, in noordoostelijke richting naar de Oudeweg te Westerbroek leidde.

De commissie rapporteerde dat de derde variant afviel en dat zowel de Olgerweg als de Hinkemahornsterweg verbeterd moesten worden. Een besluit daartoe werd op 13 juni 1590 door de Raad en de Hoofdmannen samen genomen.[80] Over de reden waarom de route over de *Ommerke* niet voor verbetering in aanmerking kwam, wordt niets vermeld, maar dit zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met de bodemgesteldheid in de buurt van de Nieuwe Roodehaan en Waterhuizen. Ook de kwaliteit van de dijken die we eerder als *Ediken* hebben geïdentificeerd zal van dien aard zijn geweest dat ze niet als weg dienst konden doen. Nog in de 19e eeuw was de grond hier zo slap dat men de indruk had dat het land op het water dreef.[81]
De Engelberter Hamriksdijk of *Ommerke* werd in 1590 dus niet geschikt gevonden voor het verkeer, maar later zijn daar in de buurt wel degelijk wegen tot stand gekomen. De aanleg daarvan hangt samen met de nog te bespreken inpoldering van het Esser Nieuwland en, nog veel later, met de aanleg van het Westerbroeksterdiep tussen Waterhuizen en Foxham (1635 en 1651). Toen de eerste versie van dit kanaal werd gegraven om het vaarverkeer tussen Sappemeer en Groningen de omweg via het Foxholstermeer te besparen, was aan de noordzijde ervan nog geen wagenweg voorzien, maar werd wel rekening gehouden met de mogelijkheid om in de toekomst zo'n weg aan te leggen.
In 1636 heeft men zich vooral bezig gehouden met het verbeteren van de dijk langs het pas gegraven Westerbroeksterdiep en van die langs het Schuitendiep tussen Waterhuizen en de plek waar zich nu de ingang van Afvalverwerking *'de Stainkoeln'* bevindt en waar vroeger de Roodehaansterweg bij het Schuitendiep uitkwam en het al eerder genoemde tolhuis stond.[82]

Twee jaar later, in 1638, kreeg een commissie, bestaande uit burgemeester Edzard Rengers van Ten Post en de raadsheren Egbert Halbes en Jan Drews jr., opdracht om *'de dijck bij de Rodehane ende bijlangh het Schutendiep te doen vereffenen alsmede de wech daeromtrent te verlijcken'*.[83]
Ook nu weer is het de vraag welke weg men hier kan hebben bedoeld. Gaat het hier om de weg die eerst over c. 1 km de *Ommerke* volgde, bij boerderij Landzicht naar het westen zwenkte, even verderop bij het latere tolhuis bij het Schuitendiep uitkwam om dan langs het diep verder naar het zuiden te leiden? Of bedoelde men de route die in 1590 was afgewezen?

---

80 Formsma en Van Roijen, *Diarium Alting*, 793.
81 R. Westerhoff en G. Acker Stratingh, *Natuurlijke historie der provincie Groningen, 1e deel, hoofdzakelijk bevattende eene geologische en natuurkundige beschouwing van den bodem* (Groningen 1839) 262.
82 *Zijpad Hinkemahorn*, 89.
83 GrA 1605-314.7, 355 (16 april 1638).

Voor beide mogelijkheden is wat te zeggen. Van het minuutplan van Noorddijk (Sectie C blad 3) worden we niet veel wijzer. Bij de Engelberter Hamriksdijk staan de woorden *'de oude Roodehaansterweg'* geschreven, hetgeen er op zijn minst op duidt dat deze weg een goede kandidaat is voor '*den wech bij den dijck langes nae Bruecke'* die in 1590 als een van de drie te onderzoeken alternatieven werd genoemd, maar toen niet geschikt werd gevonden. Maar ze geven geen uitsluitsel voor de beantwoording van de opgeworpen vraag. We kunnen alleen vaststellen dat de eerstgenoemde route het in de loop der eeuwen heeft gewonnen van de tweede. Daarop wijst het feit dat tussen boerderij Landzicht en het Schuitendiep wegverharding is aangebracht, terwijl de *Ommerke* tussen Landzicht en Hunzeheerd altijd een zandweg is gebleven.

In dit verband is het wellicht zinvol om nog even aandacht te schenken aan een schetskaartje in het archief van G. Acker Stratingh, waarop de loop van de Hunze en het Schuitendiep tussen Gideon en Waterhuizen is afgebeeld. Het kaartje dateert uit 1836 en is gemaakt door of met medewerking van jhr. mr. J.H.M Hora Siccama, gemeentesecretaris van Groningen, en op aanwijzing van Jan Sipkes jr. te Waterhuizen. Op dat kaartje staat de *Ommerke* tussen Landzicht en Hunzeheerd aangegeven met een dun recht lijntje en bij de plek van Hunzeheerd staat aangetekend: *'Brede verzakking in den Kadijk'*. Deze verzakking heeft een herkenbare oorzaak: ze bevindt zich op de plek waar de dijk langs het Schuitendiep de natuurlijke bedding van de Hunze kruist. Vervolgens loopt de dijk ruim 400 meter evenwijdig aan en vlak langs die bedding. Het moet erg moeilijk zijn geweest om hier een stevige dijk en dito weg te maken en in stand te houden. Het heeft er daarom veel van weg dat de in 1638 vastgestelde noodzaak om de dijk en naastgelegen weg te 'vereffenen' en de naastliggende weg te *'verlijcken'* betrekking heeft op deze plek.

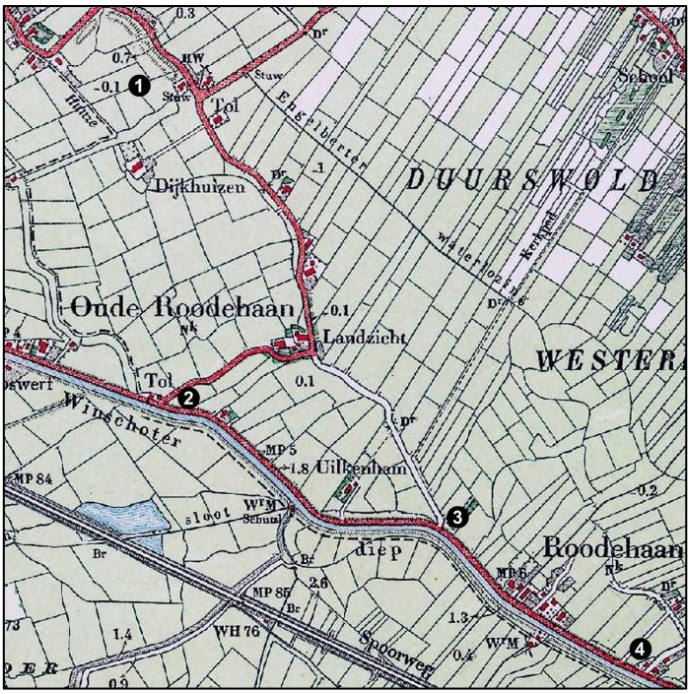

Dijken en wegen bij Roodehaan

1. Ammerkehorn
2. Driesprong Roodehaansterweg-Schuitendiep
3. Hunzeheerd/Nieuwe Roodehaan
4. Driesprong Oudedijk/Woortmansdijk-Schuitendiep ('hoek van de dijk bij Hosenhuis')

Liep de weg die in 1638 moest worden verbeterd van de Ammerkehorn via de *Ommerke* rechtstreeks naar punt 3 of maakte hij toen al een omweg over punt 2? Tussen Landzicht en Hunzeheerd is de weg niet verhard.
De op de kaart aangegeven boerderij Dijkhuizen (linksboven) stond op de plek waar nu de Trondheimweg van de Hooghoudtstraat aftakt.

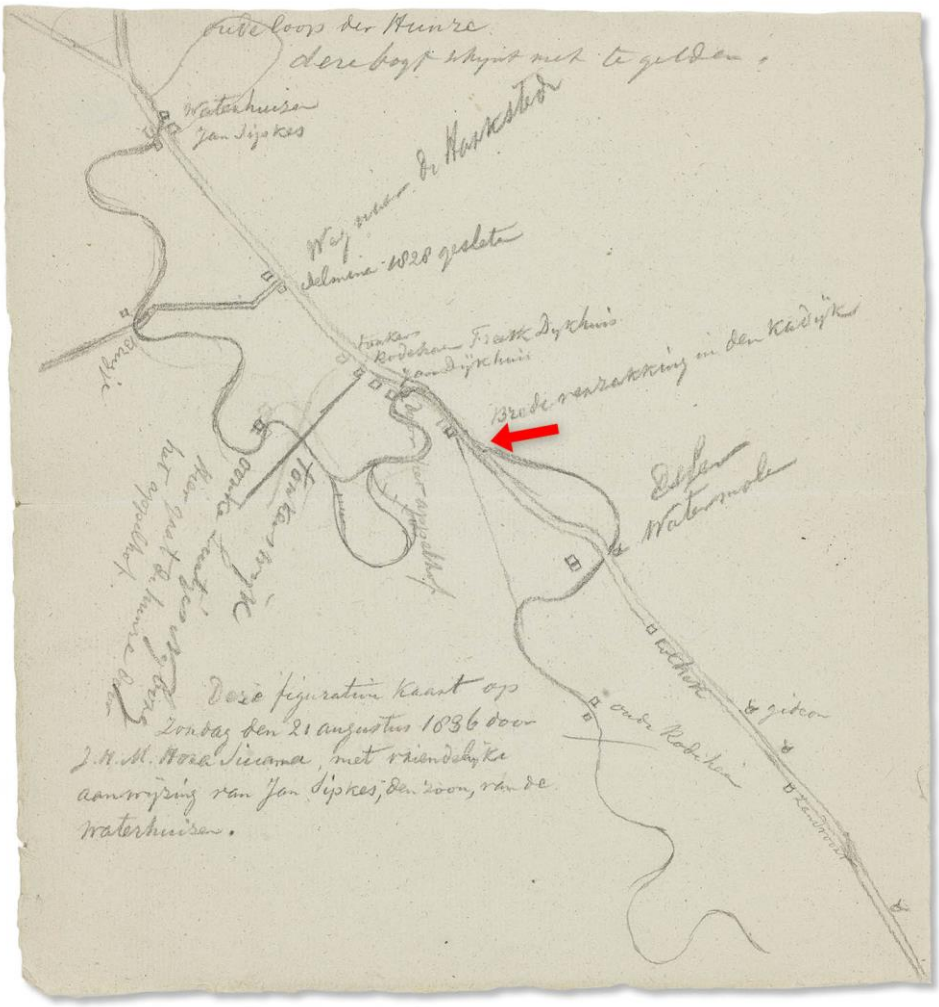

Kaartje van het gebied tussen Waterhuizen (boven) en Gideon (rechtsonder)

(UB Groningen, archief Acker Stratingh, inv. nr. 20-73)

Het pijltje wijst naar een *'Brede verzakking in den Kadijk'*.
Het betreft de plaats die op het vorige kaartje met nr. 3 is aangeduid.

Splitsing van Oude en Nieuwe Winschoterdiep

De splitsing van het Schuitendiep of Oude Winschoterdiep (links) en het nieuwe Winschoterdiep (rechts), gezien vanaf de Duinkerkenbrug.

De antennemast staat op het uiterste puntje tussen de beide kanalen. Op deze plek stond eertijds het tolhuis bij de driesprong waar de Roodehaansterweg vanaf boerderij Landzicht uitkwam op het trekpad langs het Schuitendiep.

Het nieuwe Winschoterdiep is omstreeks 1950 gegraven om een betere verbinding tot stand te brengen tussen het in 1934-1938 gegraven Van Starkenborghkanaal en het Winschoterdiep. Het heeft ook enkele jaren Van Starkenborghkanaal geheten. Maar al spoedig begrepen de provinciale bestuurders dat die naam slecht aansloot bij de situatie ter plaatse. Bij besluit van Provinciale Staten van 10 januari 1956 kreeg het kanaal tussen het Eemskanaal en Roodehaan de naam Winschoterdiep. Sindsdien wordt het omstreeks 1400 gegraven Schuitendiep het 'Oude Winschoterdiep' genoemd.

6 Op zoek naar het verdwenen Drenterwolde

6.1 Ommerke en Ediken
6.2 Kanalisaties
6.3 Ammerkehorn
6.4 Twee akten uit 1449
6.5 De constructie van Westerbroek

Een geschil beslecht (1449)

Afbeelding van het afschrift van de tekst van 11 januari 1449 in GrA 835-21 fol. 173v-174 (RF Hs in folio 21).

Middelbert en Engelbert in de knel

Bij de bespreking van de 'polder Uilkenham' en in het begin van dit verhaal heb ik melding gemaakt van de akte van 11 januari 1449, waarbij een eind gemaakt werd aan het conflict tussen het bestuur van de Drie Delfzijlen enerzijds en de kerspelen Middelbert en Engelbert anderzijds. In dat stuk werd onderscheid gemaakt tussen *Ommerke* en *Ediken*, hetgeen ons hielp deze verschillende dijken te identificeren.

Dezelfde tekst bevat nog enkele andere elementen die van belang zijn voor de reconstructie van de ontwikkeling van het landschap langs Hunze en Schuitendiep, zodat het zin heeft om hem nader te bespreken. We doen dat aan de hand van een samenvatting.

De kerspelen Middelbert en Engelbert, die sinds 1370 onderdeel zijn van het Scharmerzijlvest en sindsdien verplicht zijn hun hamriksdijken naar genoegen van de zijlvestenij te onderhouden, wijzen erop dat 'de pendingen en lodijken' niet meer naar behoren worden onderhouden en dat het hun daardoor meer moeite kost om hun hamriksdijken ('*amrickdyken'*) in orde te houden. Om die reden kunnen ze geen schot meer betalen.

Er wordt een compromis gesloten:

- Middelbert en Engelbert mogen in het zijlvest blijven, maar moeten dubbel schot betalen. Ze zijn dan wel van zijlvestwerk vrijgesteld.
- Ze moeten hun hamriksdijken verbeteren volgens de aanwijzingen van een gemengde commissie, bestaande uit twee personen van de kerspelen en twee van het zijlvest.
- De pendingen tussen de beide kerspelen en Westerbroek alsmede de Edijken zullen voortaan onderhouden worden door de beide kerspelen en de Drie Delfzijlen samen.

Als de problemen van Middelbert en Engelbert door middel van deze regeling zijn opgelost, betekent dit dat de in het derde punt beloofde medewerking van het hele zijlvest voor de beide kerspelen van doorslaggevend belang is geweest. Maar wat wordt met deze bepaling eigenlijk bedoeld? We hebben gezien dat de Edijken de dijken moeten zijn waarmee de Hunze buiten het kerspel Engelbert werd gehouden, maar wat moeten we ons bij 'de pendingen' voorstellen?

Hesselinkslaan

Met behulp van het woordenboek is niet vast te stellen wat precies met 'pendingen en lodijken' is bedoeld. Uit de vele teksten die ik heb gezien is het volgende beeld naar boven gekomen:

- *Lodijken* zijn de stroken land die men bij de ontginning van veenland onaangetast laat en als lage dijken in het door ontwatering en oxidatie gedaalde land blijven staan. Deze 'dijken' die eigenlijk geen dijken zijn, doen dienst als weg en hebben in waterstaatkundige zin dezelfde functie als de zuidwendingen in het kleigebied: ze compartimenteren de lage landen langs een rivier, zodat inundatie van het ene compartiment niet meteen overstroming van het ernaast gelegen land veroorzaakt.

- *Pendingen* zijn allerlei objecten die ter kering of het ophouden van water worden aangelegd, zoals kadijken, dammen en stuwen in een rivier en 'pendammen' in bermsloten langs wegen die dwars door gecompartimenteerd land lopen.

Uit het verhaal van de Engelberters en Middelberters blijkt dat hun probleem het gevolg was van gebeurtenissen waarop zij zelf geen invloed hadden. Doordat de lodijken en pendingen bovenstrooms – dat wil zeggen: buiten het Scharmerzijlvest – niet goed onderhouden werden, stonden de Edijken onder druk en kwam water 'langs een achterdeur' de kerspelen Engelbert en Middelbert binnen. Wanneer er gedurende grote delen van het jaar water stond binnen de Hamriksdijken konden de ingelanden van deze kerspelen ook deze keringen niet goed onderhouden. Door dit alles dreigde 'vreemd water' het Scharmerzijlvest binnen te komen en – wanneer de Ommerke het echt begaf – zou dat nog veel meer worden.

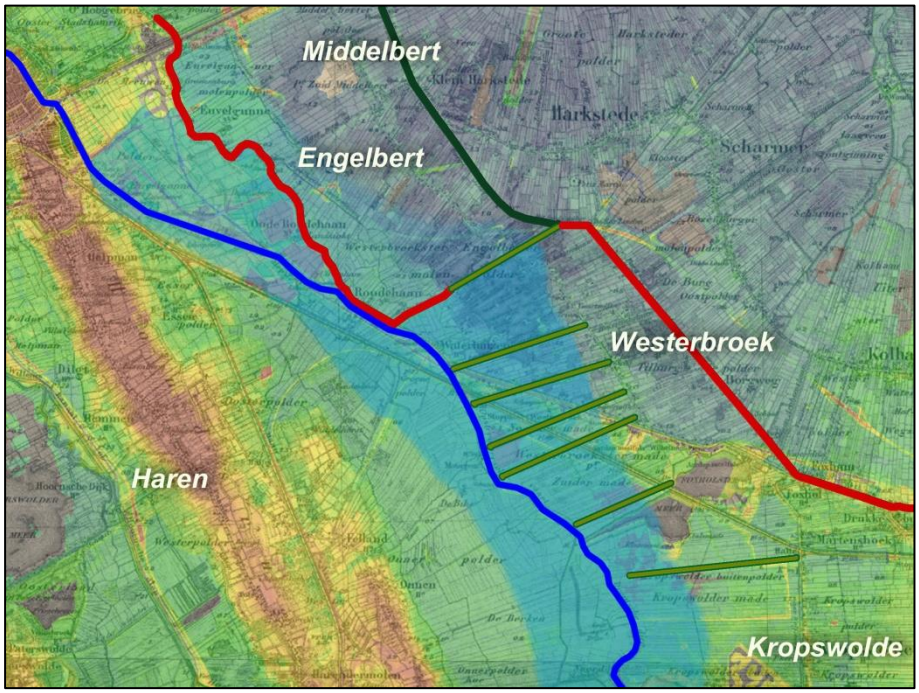

Dijken en lodijken ten oosten van de Hunze

Dit plaatje dient om het probleem aanschouwelijk te maken waarmee Middelbert en Engelbert in 1449 te maken hadden.
De rode lijnen zijn de Ommerke, Ediken en Borg die de buitengrenzen van het Scharmerzijlvest vormden. De donkergroene lijn is de oude Borgwal, die tot 1370 de westgrens van het Scharmerzijlvest was.

De lichter groen gekleurde lijnen geven lodijken aan. Ik weet niet waar ze allemaal gelegen hebben en heb er maar een aantal getekend. Alleen van de Woortmansdijk en de Hesselinkslaan weet ik zeker dat ze behoren bij de lodijken die in 1449 bedoeld zijn. Ook een deel van de lodijk die nu onderdeel is van de Woortmansdijk maakte deel uit van de buitenkering van het Scharmerzijlvest.

Zoals gezegd werd in de akte van 11 januari 1449 vastgelegd dat Middelbert en Engelbert 'dubbel schot' moesten betalen en dat het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen de helpende hand zou bieden bij het onderhoud van de pending tussen Middelbert/Engelbert en Westerbroek en de Edijken'.[84] Beide punten verdienen nadere beschouwing. We beginnen met het dubbele tarief dat Middelbert en Engelbert moesten betalen en zullen daarna de belofte van de Drie Delfzijlen nader bekijken.

[84] Drents Archief, Collectie Gratama inv. nr. 141 (583-141; 11 januari 1449 en 3 juli 1456); afschrift (onder meer) in GrA 835-21 fol. 173v-174 (RF Hs in folio 21).

Tussen Winschoterweg en Woortmansdijk

Het hoogteverschil tussen de weg op de Schuitendiepsdijk (links) en het maaiveld in het stukje Engelbert, dat door de Ediken van de rest van het kerspel is afgesneden, bedraagt nu c. 2,5 meter.
Op de achtergrond geven de bomen de loop van de Woortmansdijk aan. Tegen die dijk verzamelde zich eeuwenlang het Drentse water dat de lage gronden van Westerbroek en dit hoekje van Engelbert overspoelde.

Het heeft lang geduurd voordat hier langs Hunze en Schuitendiep een deugdelijke dijk kon worden gelegd. Dat is begrijpelijk, gezien de afgelegenheid van de plek en het ontbreken van zand voor het maken van een dijk.

Het punt van het dubbele schot is weliswaar niet erg van belang bij de reconstructie van de landschapsontwikkeling, maar helpt wel mee om een lastige interpretatiekwestie op te lossen en laat ons tevens zien hoe men in de 15^{e} eeuw probeerde traditionele regels in ere te houden, maar deze zo toe te passen dat ze recht deden aan nieuwe situaties. We hebben al gezien dat de factor 'dubbel schot' van belang is voor de identificatie van het in 1653 in het Scharmerzijlvest ingelaten deel van de polder Uilkenham en zullen in het vervolg nog ervaren dat hetzelfde punt een belangrijke rol speelde bij het aanwijzen van het Esser Nieuwland dat in 1548 werd ingelaten in het Scharmerzijlvest. Alvorens op dat laatste in te gaan bespreek ik de betreffende passage in de akte van 11 januari 1449, die ik hier in een moderne parafrase weergeef:

> 'de kerspelen [Middelbert en Engelbert] zijn met het Scharmerzijlvest overeengekomen dat zij en hun nakomelingen ten behoeve van de Scharmerzijl dubbel schot zullen betalen voor 1000 grazen, met dien verstande dat wanneer de ingelanden van het Scharmerzijlvest voor elk gras een penning betalen, de twee kerspelen voor elk van deze 1000 grazen twee penningen zullen betalen, en zo navenant het bedrag dat per gras zal worden geheven'.

Hierbij moet worden aangetekend dat het getal 1000 in de tekst niet voorkomt; er staat '10 honderd', een formulering waarvan de interpretatie later tot onenigheid zou leiden tussen de beide kerspelen en het Scharmerzijlvest. Het probleem zat hem in de betekenis van het woord 'honderd'. In oude tijden kon dat zowel 100 als 120 zijn, al naar gelang men het over een 'kleine honderd' of 'grote honderd' had. De partijen die een overeenkomst met elkaar sloten, wisten uiteraard heel goed om welk soort 'honderden' het ging, maar dit werd lang niet altijd uitdrukkelijk in de akte vermeld. In 1596 bepaalden scheidsrechters dat in het geval van Middelbert en Engelbert gerekend moest worden met 'grote honderden', zodat (dubbel) schot betaald moest worden voor 1200 grazen. Er werd wel enige coulance betracht: de beide kerspelen zouden nog 3 jaar met betaling voor 1000 grazen mogen volstaan, maar daarna zouden ze 'ten eeuwigen dage' echt voor 1200 grazen dubbel schot

moeten betalen, 'zoals in hun inlatingsbrief staat'.[85]

Dat laatste klopt overigens niet: in de oorspronkelijke inlatingsakte van 1370 staat niets over de betaling van schot en daarin wordt ook niet het aantal grazen genoemd waarvoor betaald moest worden.[86] De verplichting tot het betalen van dubbel schot was onderdeel van de overeenkomst die in januari 1449 is gesloten en is derhalve ook voor het eerst geformuleerd in de akte die toen werd opgemaakt. Daarin wordt ook voor het eerst het aantal grazen genoemd waarvoor schot moest worden betaald: 10 honderd. Overigens lijken de getallen 1000 en 1200 min of meer fictief van aard. De oppervlakte van Middelbert en Engelbert bedraagt ongeveer 1100 ha, terwijl 1000 en 1200 grazen naar Engelberter maat omgerekend gelijk staan met niet meer dan 402,5 en 483 ha.

Dubbel schot was geen uitzondering: ook bij latere inlatingen werd van het nieuw ingelaten land dubbel schot geheven.[87] De reden voor de betaling van dubbele waterschapslasten heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat Middelbert en Engelbert zich in 1370 aangesloten hebben bij een bestaande zijlvestenij en niet hebben meegewerkt aan de inrichting van de waterstaatkundige infrastructuur. Ze zijn, zoals dat heet, op een rijdende trein gesprongen.

De inlating van het Esser Nieuwland in het Scharmerzijlvest (1548)

Aan het stuk hangen de zegels van de abt van Wittewierum (Drie Delfzijlen), de abt van Thesinge (Scharmerzijlvest), Menno Houwerda, Otto Clant (Scharmer), het klooster Essen en Johan Schatter.

85 GrA 136-2358 nr. 18 (25 mei 1596).

86 OGD I 571 (1370).

87 Zie ook GrA 136-2358 nr. 21 (25 augustus 1610; inlating van de *'oevelgunder'*), nr. 20 (2 april 1614; inlating van 55 grazen ten westen van de dijk van Middelbert).

Zoals gezegd is de betaling van dubbel schot van betekenis voor de interpretatie van de inlatingsakte van het Esser Nieuwland in 1548.[88] In het vierde artikel van de inlatingsakte staat dat Essen voor de inlating van dit land schot zal betalen voor drie kleine honderden (300) grazen en dat het klooster op gelijke voet met de ingelanden van het Scharmerzijlvest 'gras gras gelijk' zijn bijdragen zal betalen, zovaak als het nodig is.

De vraag is nu waar die 300 grazen liggen en welk gebied dus als het Esser Nieuwland kan worden aangemerkt dat in 1548 in het Scharmerzijlvest werd ingelaten. Over het antwoord op die vraag wordt verschillend gedacht. Op het volgende kaartje laat ik – vooruitlopend op de argumentatie daarvoor – zien om welk land het volgens mij gaat.

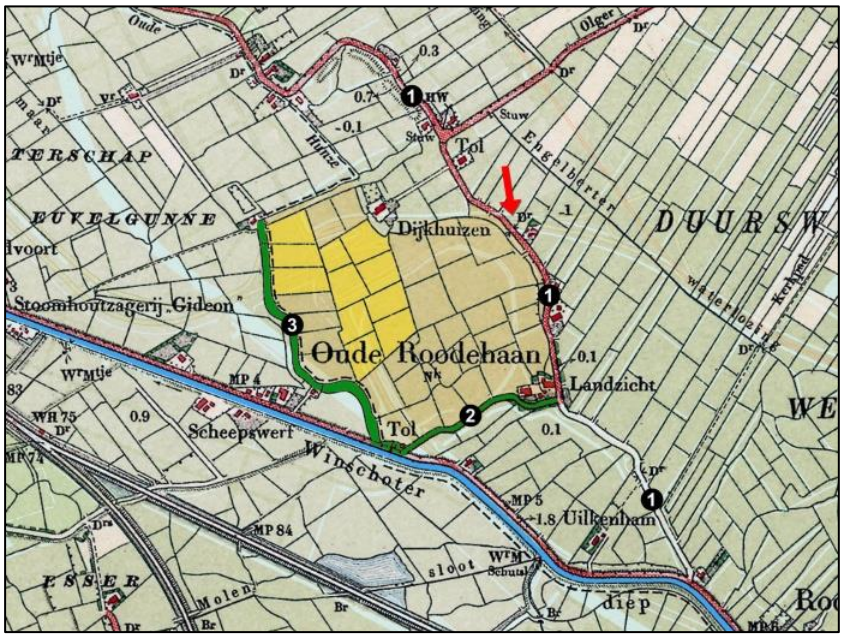

De inlating van het Esser Nieuwland

Het met gele kleuren aangegeven gebied is het Esser Nieuwland dat in 1548 is ingelaten in het Scharmerzijlvest.
Het gedeelte dat ook na 1616 – toen een deel van het land aan de stad Groningen werd overgedragen – bij de provincie in beheer is gebleven, is helder geel.

1. Ommerke
2. 'Bovendijk' (Roodehaansterweg tussen Landzicht en het Schuitendiep)
3. 'Onderdijk'

Het rode pijltje wijst naar de plaats waar volgens de inlatingsakte van 1548 een (afsluitbare) doorgang in de Ommerke mocht komen.

Het kaartje laat zien dat het Esser Nieuwland slechts met een klein stukje dijk aan het Schuitendiep raakte. Op dit ruim 100 meter lange stukje dijk stond later het tolhuis langs de trekweg. De polderdijk ten westen hiervan (nr. 3 op het kaartje), lag benedenstrooms, de dijk ten oosten (nr. 2) bovenstrooms. We mogen aannemen dat het buitendijkse land ten tijde van de inlating regelmatig onder water stond.

Tegenwoordig wordt het grootste deel van het Esser Nieuwland ingenomen door de noordelijk bult van de *Stainkoeln*.

[88] GrA 708-75 reg.nr. 62.

Esser Nieuwland en de Stainkoeln

Het Esser Nieuwland is aangegeven met een geel kleurvlak.
De zuidelijke bult van de Stainkoeln ligt in de polder Uilkenham.

In een eerdere publicatie schreef ik dat de inlatingsakte van 28 juni 1548[89] waarschijnlijk betrekking heeft op het tussen de Hereweg (nu Rijksstraatweg) en het Schuitendiep gelegen 'corpusland' van het klooster Essen, en dat het water van dit gebied via een 'onderleiding' onder het Schuitendiep door naar de Engelberter Waterlozing werd gevoerd.
In de akte staat weliswaar niet om welk land het in 1548 ging, maar ik meende het te kunnen identificeren door zijn omvang: 300 grazen.[90] Dit oppervlak kwam, zo meende ik, ongeveer overeen met het aangegeven gebied tussen Hereweg en Schuitendiep. Tegen deze interpretatie bestaan, zo stel ik nu vast, enkele serieuze bezwaren:

- De omvang van het corpusland tussen Hereweg en Schuitendiep is veel groter dan de 300 grazen die in de akte worden genoemd.[91]
- Ik heb geen enkele aanwijzing gevonden die bevestigt dat de door mij veronderstelde sifon of 'onderleiding' echt heeft bestaan.
- Inlating van het Esser corpusland in het Scharmerzijlvest in de eerste helft van de 16e eeuw past niet in het beeld dat ik mij inmiddels van het stroomgebied van de Hunze heb gevormd.

Deze bezwaren zijn op zichzelf niet onomstotelijk, maar winnen wel aan betekenis nu ik meen een betere interpretatie van de inlatingsakte van 1548 te kunnen formuleren. Ik kan in dit verband niet de hele tekst bespreken, en zal me beperken tot de passage over de omvang van het ingelaten land. Het op de bovenstaande kaartjes geel gekleurde gebied zien we ook op de *'Figurative-Kaart van het Esser Nieland'* , die W. van Rees omstreeks 1825 tekende.

---

89 GrA 708-75 reg.nr. 62 (28 juni 1548).

90 *Groningen en het Drentse water*, deel 7, 'De Hunze omgeleid', 4 en 48.

91 Meindert Schroor komt tot ruim 525 grazen (M. Schroor, *De atlas der provincielanden van Groningen (1722-1736)* (Groningen 1996) 28-29. De door Henricus Teijsinga in 1732 gemaakte kaart is bij de Groninger Archieven bekend onder de signatuur GrA 817-01047-6.

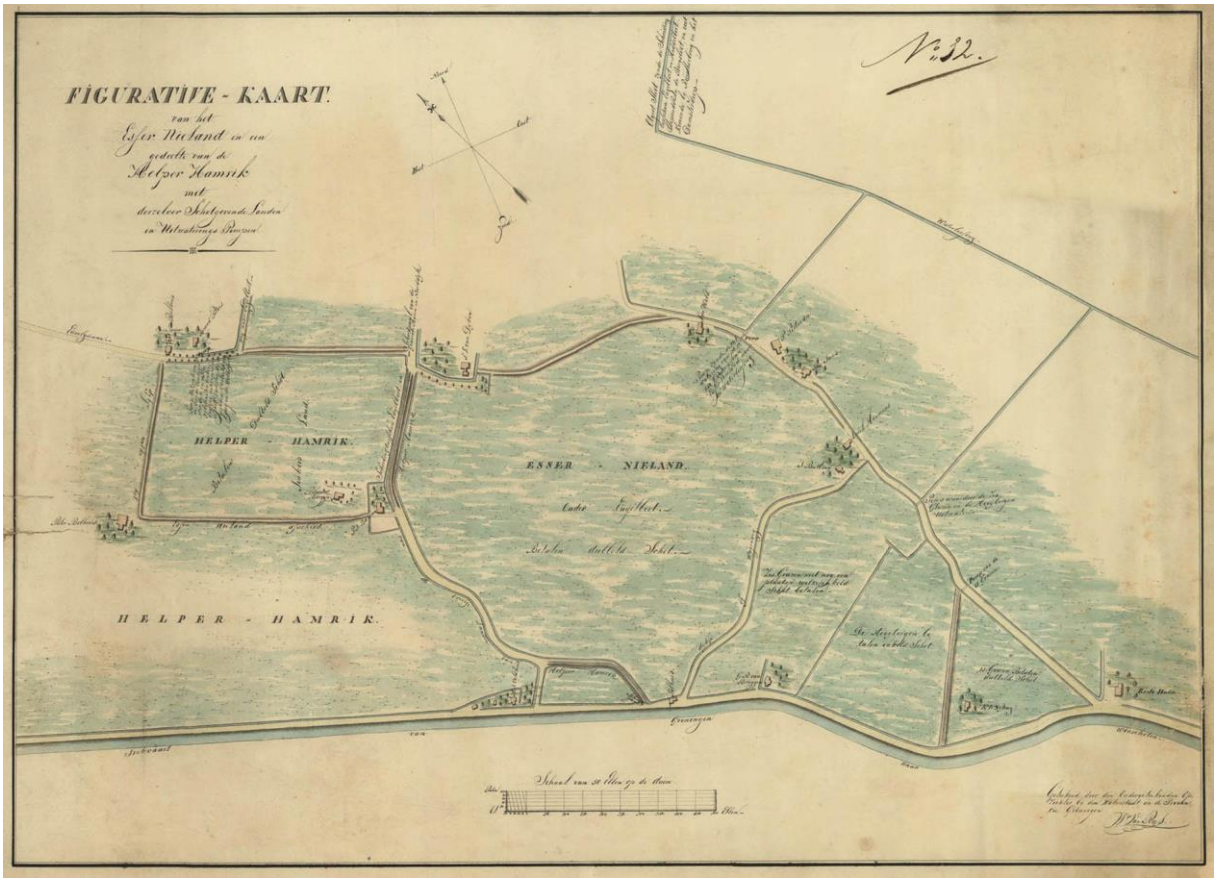

'Figurative-Kaart van het Esser Nieland' getekend door W. van Rees
(GrA 817-3583; c. 1825)

Het noorden is linksboven. Aan de onderkant zien we het Schuitendiep. Het eigenlijke Esser Nieuwland bevindt zich in het midden, het parallellogramvormige land links heet 'Jonkersland' en het driehoekige land tussen de Ommerke en het Schuitendiep hebben we al gezien: het is de polder Uilkenham.
Op de plek waar het Esser Nieuwland aan de trekweg langs het Schuitendiep raakt staat het tolhuis getekend.
In het door dijken omgeven gebied staat: *´Esser Nieland – onder Engelbert – betalen dubbeld schot´*.
Aan de bovenzijde, rechts van het midden, staat een pomp (duiker) getekend door de Ommerke, die in de inlatingsakte van 1548 wordt aangeduid als *'den Amrycken dyck'.* Volgens de akte mocht deze duiker een wijdte hebben van een halve voet (15 cm) in het vierkant. Interessant is wat Van Rees hierbij heeft aangetekend: *'Pomp zijnde de uitwatering van pl.m. 150 grazen van Esser Nieland naar de Waterlossing'*.
Met deze 'Waterlossing' is de Engelberter Waterlozing bedoeld, die tot de aanleg van de A7 door dit gebied nog op de kaart te zien was.

Het door Van Rees gekarteerde 150 grazen metende en door hem als Esser Nieuwland aangemerkte gebied is – zo meen ik – het land dat in 1548 in het Scharmerzijlvest werd ingelaten. Dit lijkt in tegenspraak met artikel 4 van de inlatingsakte, waarin staat dat Essen voor 300 grazen schot moest betalen. We moeten de akte echter zorgvuldig lezen. De originele tekst luidt: *'Ten veerden sollen ock die van Essen dyt stucke landes verscheten voer dre lutteke hundert grase'*. Er staat niet: 'Het ingelaten stuk land meet 300 grazen'. Wat er staat is dat Essen voor het ingelaten stuk land ***dubbel schot*** moest betalen. Dit dubbele tarief past bij de afspraken die in 1449 waren gemaakt toen Middelbert en Engelbert niet meer

konden voldoen aan hun betalingsverplichtingen aan het Scharmerzijlvest. Zoals we zojuist zagen, werd toen door tussenkomst van arbiters een regeling getroffen waardoor de beide kerspelen weliswaar binnen het zijlvest mochten blijven, maar voortaan dubbel schot moesten betalen.
De betekenis van artikel 4 moet dan zijn dat de in 1548 ingelaten landerijen van Essen op dezelfde voet moesten bijdragen als de landerijen die vanouds bij Engelbert hoorden en waarvan in 1449 was bepaald dat ze dubbel schot moesten betalen. Anders gezegd: uit de bepaling dat Essen voor 300 grazen schot moest betalen volgt niet dat het ingelaten stuk land 300 grazen groot was, maar dat het oppervlak de helft van het genoemde aantal was: 150 grazen. Dat komt overeen met de werkelijkheid: wanneer we op de moderne plattegrond het oppervlak van dit gebied nameten – waarschijnlijk een beetje te ruim – komen we tot 62 ha. Dat komt zo dicht in de buurt van de ruim 60 ha (plm. 150 grazen) die Van Rees opgeeft, dat er geen ruimte voor twijfel overblijft.

Toch kan ik me voorstellen dat niet iedereen deze redenering voetstoots aanneemt. De manipulatie van de oppervlakte van het Esser Nieuwland staat echter niet op zichzelf. In Hoogkerk werd in de 16e eeuw op vergelijkbare wijze met grastallen gegoocheld. In een 16e-eeuws register betreffende het zijlrecht ter plaatse lezen we dat de ingelanden van dit gebied 2/3 betaalden van het schotbedrag dat andere zijlrechten moesten betalen en dat dit zo geregeld was vanwege de lage ligging van de landerijen in Hoogkerk.[92]
Het ligt in de rede dat voor laaggelegen landen minder betaald hoefde te worden dan voor de hoger gelegen percelen. Dat had te maken met de geringere economische waarde van het lage land en de geringere draagkracht van de eigenaren of gebruikers ervan. De manier waarop dit principe destijds werd geformuleerd schept echter verwarring. De in het schotregister van Hoogkerk opgenomen grastallen zijn 2/3 van het werkelijke aantal grazen! Anders gezegd: meier M gebruikte in werkelijkheid 15 grazen, maar stond in het zijlvestboek genoteerd voor 10 grazen. In gevallen als deze moeten we dus rekening houden met het onderscheid tussen wat ik inmiddels **'landgrazen'** en **'boekgrazen'** ben gaan noemen. In Hoogkerk stond 1,5 'landgras' gelijk aan 1 'boekgras'. Wie zich dit niet realiseert kan, zoals Wieringa in zijn boek over het Aduarderzijlvest, op de onjuiste gedachte komen dat de grazen in Hoogkerk groter waren dan elders.[93]

Terwijl in Hoogkerk de 'boekgrazen' groter waren dan de 'landgrazen', was het in het Esser Nieuwland juist andersom: daar stond 1 'landgras' gelijk aan 2 'boekgrazen'. Wieringa zou zeggen: in het Esser Nieuwland zijn de grazen ***kleiner*** dan elders, terwijl hij had moeten zeggen dat de 'boekgrazen' in het Esser Nieuwland kleiner zijn dan de 'landgrazen'. Heel verwarrend dus, maar het komt erop neer dat de meiers in Hoogkerk 1/3 korting kregen op het bedrag dat zij aan schot zouden moeten betalen en dat de meiers in het Esser Nieuwland dubbel schot moesten opbrengen, iets wat door Van Rees op zijn kaart van omstreeks 1825

---

92 GrA 835-21 fol. 154.

93 W.J. Wieringa, *Het Aduarderzijlvest in het Ommelander waterschapswezen* (Groningen 1946) 88. Ook het verschil in de hoogte van de te betalen waterschapsbijdrage heeft deze auteur niet begrepen. Hij schrijft abusievelijk dat lager gelegen gronden juist *meer* schot moesten betalen dan de hoge en geeft daarbij als reden op dat de lage gronden meer voordeel hadden van de dijken en zijlen dan de hoge. Hij tekent hierbij wel aan dit een vreemde redenering te vinden.

wordt bevestigd.[94]

Door onderscheid te maken tussen 'landgrazen' en 'boekgrazen' kon men vasthouden aan het aloude idee dat alle ingelanden 'gras-gras gelijk' bijdroegen aan de kosten van het beheer van de infrastructuur. Wanneer de traditie eist dat het schot-bedrag per gras gelijk blijft, is het manipuleren van het aantal grazen de enige manier om de lasten aan te passen aan de verschillende situaties.

In zijn recente masterscriptie wijst Marnix Deterd Oude Weme niet alleen het op dit kaartje van Van Rees gemarkeerde gebied aan als het in 1548 ingelaten Esser Nieuwland, maar laat hij op een tweetal kaartjes zien dat daarbij ook de polder Uilkenham en de ham van Dijkhuizen hoorden.[95] Hij komt daarmee niet verder dan 114,486 ha, hetgeen echt te weinig is in vergelijking met de nodige 120,75 ha (300 grazen à 0,4025 ha). Ook het feit dat met deze (te) ruime interpretatie van het Esser Nieuwland het in de akte van 1548 genoemde aantal grazen niet passend te krijgen is, pleit voor het idee dat men bij de inlating van het Esser Nieuwland 'boekgrazen' heeft gehanteerd en geen 'landgrazen'. Daarvoor zijn nog meer argumenten aan te voeren, maar die laat ik hier achterwege.

Een nieuwe dijk op het land van Abel Heynema

Het tweede nog te bespreken punt uit de akte van 11 januari 1449 is de belofte van de Drie Delfzijlen dat het hele waterschap de kerspelen Middelbert en Engelbert zou bijstaan bij het maken van de Edijken en de pendingen tussen de beide kerspelen en Westerbroek. Het generale zijlvest had daarbij zelf het grootste belang, want de bedoelde keringen maakten deel uit van de buitengrens van het Scharmerzijlvest. De Edijken zijn in het voorgaande al besproken, met de 'pendingen tussen de beide kerspelen en Broke' moeten de keringen bedoeld zijn die moesten voorkomen dat water vanuit Westerbroek het kerspel Engelbert kon binnenkomen.

Of de waterschapsorganisatie voortvarend aan de slag is gegaan met de Edijken weten we niet, maar zeker is wel dat men de waterscheiding tussen Engelbert en Westerbroek heeft aangepakt zodra het seizoen daarvoor geschikt was. Van 19 april 1449 dateert een oorkonde waaruit dat blijkt.[96] Ze is bij wijze van uitzondering in originele vorm bewaard gebleven. De tekst bevat enkele passages waarvan de strekking onduidelijk is en blijft, maar datgene wat zich wél laat begrijpen levert genoeg informatie op voor een voorzichtige reconstructie van de gang van zaken.[97] Op grond van deze tekst weten we dat – ongetwijfeld ter vervanging

---

94 Een heel vroeg geval van aanpassing van het te betalen schot vinden we in OGD I 112. Degenen die onder Kropswolde veen hadden ontgonnen verklaarden op 18 oktober 1249 onder ede dat ze voor het ontgonnen land 'half schot' betaalden.

95 M.G.A. Deterd Oude Weme, *Landschapsgenese van het Gorechter Hunzedal. Reconstructie en ontwikkeling van het Esser corpus- en provincieland (1215-1766)* (Groningen 2015) 193-195, kaartjes 7.7 en 7.8.

96 GrA 708-524 reg.nr. 25. Een afschrift van deze akte bevindt zich (onder meer) in GrA 136-2358 nr. 16.

97 Ook Ligtendag heeft het verband tussen de hier bedoelde akte en de regeling van 11 januari 1449 gezien en heeft een waardevolle aanzet gegeven voor de interpretatie van het stuk (Ligtendag, a.w. 177). Hij bespreekt de akte vooral vanwege het feit dat ze de laatste is waarin de Acht Zijlvesten als partij optreden.

van een oudere waterscheiding die niet meer voldeed, maar dat staat niet in de tekst – een nieuwe dijk is gelegd tussen Engelbert en Westerbroek en dat die deel uitmaakte van de buitengrenzen van de Acht Zijlvesten (Scharmerzijlvest).

Aangezien het stuk een aantal interessante details bevat die tot dusver niet zijn besproken en ook de gelegenheid biedt om te laten zien welke ingrijpende veranderingen het landschap hier heeft ondergaan, wil ik enkele punten daaruit nader bespreken.

- Abel Heynema verklaart bij stoklegging aan de abt van Wittewierum en Johan Rengers ten behoeve van de Acht Zijlvesten te hebben overgedragen vier akkers land in Westerbroek om daarop de Nieuwedijk te leggen.
- De vier akkers liggen tussen de Borg en de Oudeweg.
- Abel houdt het vruchtgebruik van de overgedragen vier akkers, met dien verstande dat hij er wel mag hooien, maar geen akkerbouw mag bedrijven. De bomen die erop staan mag hij voor eigen gebruik omhakken, maar wat er daarna op gaat groeien zal bezit van de Acht Zijlvesten zijn.
- De rechters van Engelbert houden de Borg open tot aan Abels land, zodat hij en zijn nakomelingen daarop kunnen uitwateren. Daarbij kunnen de rechters van Middelbert en Noorddijk hulp bieden.

Later wordt de nieuwe dijk op het land van Abel Heynema ‘de zijlvesterkaing’ genoemd.

Een nieuwe dijk op het land van Abel Heynema (1449)

(GrA 708-524 reg.nr. 25)

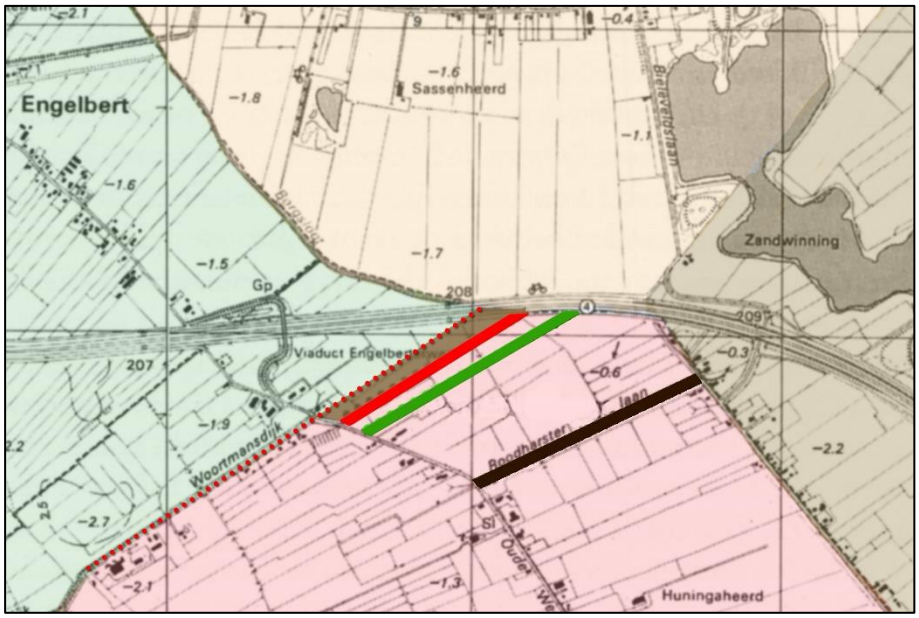

De nieuwe dijk op het land van Abel Heynema (1449)

Bewerkt kaartje uit *De wolden en het water* van W.A. Ligtendag.[98]

Het kerspelgebied van Engelbert is aangegeven met een lichtgroen kleurvlak, dat van Westerbroek is lichtrood gekleurd. De Fivelgoër kerspelen Harkstede en Scharmer hebben beige tinten.

Met een rode stippellijn is de veronderstelde oude kerspelgrens annex waterscheiding tussen Engelbert en Westerbroek aangegeven.
De rode lijn markeert het door Ligtendag veronderstelde tracé van de Nieuwedijk op het door Abel Heynema in 1449 aan de Acht Zijlvesten overgedragen land.
De smalle strook tussen de (veronderstelde) oude waterscheiding annex kerspelgrens en de nieuwe dijk van 1449 is aangegeven met een afwijkende kleur. De groene lijn is getrokken op een smal perceel dat het spoor van een weg lijkt te zijn, de zwarte markeert het tracé van de huidige Roodharsterlaan.

De latere gemeentegrens tussen Noorddijk en Hoogezand volgt de kerspelgrens tussen Engelbert en Westerbroek en ligt op de lijn die door Ligtendag is aangewezen als het tracé van de in 1449 aangelegde nieuwe dijk (de rode lijn). Op het minuutplan van 1832 is c. 60 meter ten zuiden van de Nieuwedijk een doorlopend smal perceel te zien dat het spoor van een oude dijk annex weg zou kunnen zijn. De groene lijn geeft de locatie van dit perceel aan. Mogelijk is daar in 1584 weer een dijk gelegd vanwege het feit dat de dijk van 1449 toen niet meer te repareren was. Er is een aanwijzing dat de verder naar het zuiden gelegen Roodharsterlaan (aangegeven met een donkerbruine lijn) pas in de 17e eeuw tot stand is gekomen, dan ter vervanging van de dijk van 1584.

Ik meen ervan uit te kunnen gaan dat de kerspelgrens tussen Engelbert en Westerbroek aanvankelijk in één rechte lijn heeft doorgelopen vanaf de op dit kaartje nog net zichtbare knik in de Woortmansdijk tot aan de Borg. De plek waar de grens op de Borg stuitte bevindt zich nu onder de A7. Aanvankelijk moet dit een hoogveengebied zijn geweest waarvan het maaiveld veel hoger lag dan nu het geval is. Daar waar de zandige ondergrond wat hoger was, zal ook zwaar geboomte aanwezig geweest zijn. Langs de kerspelgrens liep de verbindingsweg tussen de Oudeweg en de Borgweg. Ter weerszijden van de weg zullen de bomen gerooid zijn en heeft men het veen vergraven. Wellicht is er graan geteeld en ook turf gestoken. Daardoor zakte de bodem waardoor het land 'inpendig' werd: er kon wel water in, maar als het er eenmaal was kon het er niet meer uit. De weg was ondertussen een

[98] Ligtendag, a.w. 178, afb. 5.6.

‘lodijk’ geworden. Ook deze dijk moet aan verzakking onderhevig zijn geweest vanwege de

vernatting van het aanliggende land en het verkeer dat ervan gebruik maakte. Ik neem verder aan dat men hem vanwege het ontbreken van specie niet meer heeft kunnen repareren.

Het verval van de lodijk maakte ook dat het water in de afgegraven landerijen van Westerbroek vrijelijk een uitweg kon zoeken naar de eveneens ontgonnen en dus gedaalde venige noordzijde van Engelbert.

De oplossing was: het aanleggen van een nieuwe dijk-met-weg over een stuk land dat nog niet was vergraven. Uit de akte van 1449 kunnen we opmaken dat dit met het land van Abel Heynema inderdaad het geval was. We lezen dat er bomen groeiden en het werd Abel verboden om akkerbouw op deze grond te bedrijven. Dit betekent dat het niveau in 1449 nog niet sterk gedaald kan zijn.

Zoals gezegd ligt het door Ligtendag aangewezen tracé op de grens tussen de kerspelen Engelbert en Westerbroek die later ook de grens is tussen de gemeenten Noorddijk en Hoogezand. De aanleg van de 'Heynemadijk' verklaart dus het feit dat de grens bij de kruising met de Oudeweg een eindje verspringt. Het grensverloop is verder niet meer gewijzigd, ondanks het feit dat de stad Groningen in 1584 een eindje ten zuiden van de 'Heynemaweg' opnieuw een weg heeft laten aanleggen. Het motief daarvoor moet hetzelfde geweest zijn als voor de aanleg van de weg over Heynema's land. Blijkbaar was men doorgegaan met het afgraven van turf en daarbij te dicht in de buurt van de weg gekomen. Niet voor niets verordonneerden de Staten van Stad en Lande in 1778 nog dat men bij ontgrondingen in veengebieden 67,5 meter afstand moest houden van wegen en keringen.

Uiteindelijk is – vermoedelijk in de eerste helft van de 17e eeuw – de weg tot stand gekomen die er nu nog is: de Roodharsterlaan.

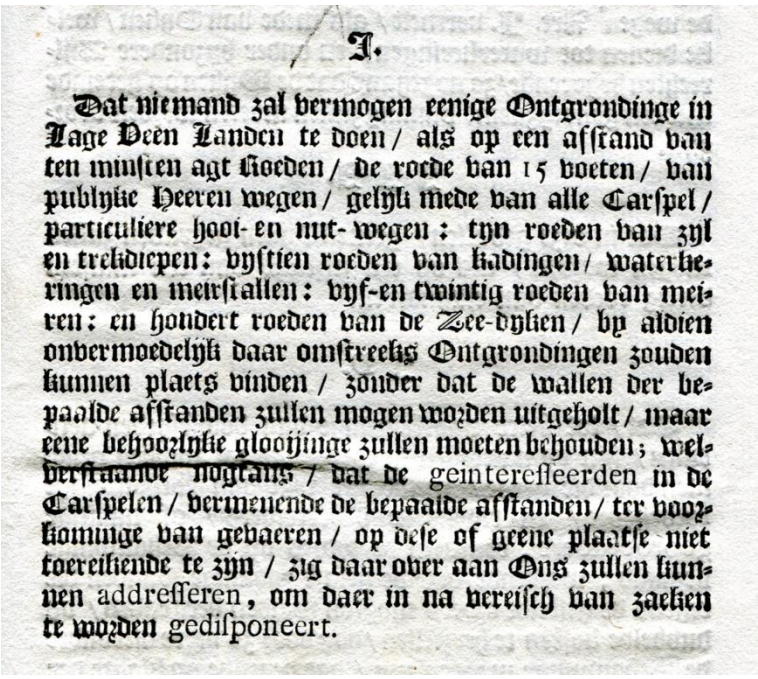

I.

Dat niemand zal vermogen eenige Ontgrondinge in Lage Veen Landen te doen / als op een afstand van ten minsten agt Roeden / de roede van 15 voeten / van publyke Heeren wegen / gelyk mede van alle Carspel / particuliere hooi- en nut-wegen: tyn roeden van zyl en trekdiepen: vystien roeden van kadingen / waterkeringen en meirstallen: vyf-en twintig roeden van meiren: en hondert roeden van de Zee-dyken / by aldien onvermoedelyk daar omstreeks Ontgrondingen zouden kunnen plaets vinden / zonder dat de wallen der bepaalde afstanden zullen mogen worden uitgeholt / maar eene behoorlyke glooijinge zullen moeten behouden; welverstaande nogtans / dat de geinteressleerden in de Carspelen / vermeenende de bepaalde afstanden / ter voorkomingе van gebaeren / op dese of geene plaatse niet toereikende te zyn / zig daar over aan Ons zullen kunnen addresseren, om daer in na vereisch van zaeken te worden gedisponeert.

Reglement op het ontgronden van veen- en moerlanden (14 december 1778)

Van dijken en andere waterkeringen moet een afstand van 15 roeden van 4,5 meter worden aangehouden.[99]

[99] GrA 1-469 (plakkaatboek): reglement op het baggeren of ontgronden van veen- en moerlanden.

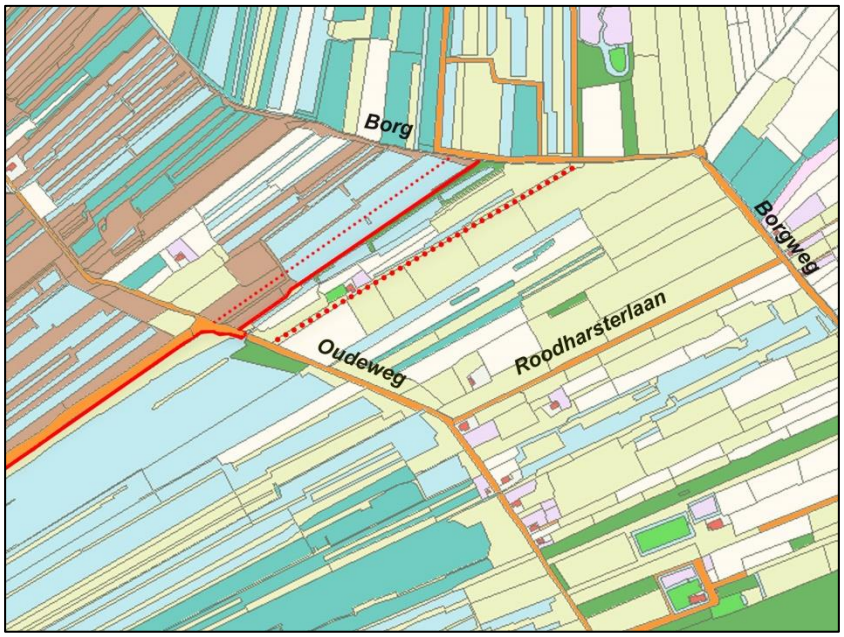

Een natte wereld (1832)

We keren nog even terug naar de 'Heynemaweg', nu om de ingrijpende veranderingen te signaleren die zich in dit landschap hebben voorgedaan. Op dit plaatje, gebaseerd op de kadastrale minuut van 1832, is goed te zien waartoe ontbossing, het ontginnen van veen, het afgraven van turf en de winning van baggelturf hadden geleid.

De blauwe plekken zijn volkomen uitgebaggerde venen, waarvan in het kadaster is vastgelegd dat deze eigendom geen opbrengst oplevert.
De blauwgroene stroken bestaan uit water en riet, de bruine zijn slechte weiden. Weiden (groen) en bouwland (beige) vinden we alleen op de wat hogere bodems. Rechtsonder is nog wat bos te zien. Daar ligt – volgens moderne hoogtegegevens – de bodem c. 1 meter hoger dan in de oksel tussen Woortmansdijk en Oudeweg.

De rode lijn is de kerspelgrens tussen Engelbert en Westerbroek, later gemeentegrens tussen Noorddijk en Hoogezand. Het tussen de Oudeweg en de Borg gelegen stuk van deze lijn is het door Ligtendag aangewezen tracé van de 'Heynemaweg'.
Met een dun stippellijntje is in het verlengde van de Woortmansdijk het vermoedelijke verloop van de oudste kerspelgrens aangegeven, ter vervanging waarvan dijk-en-weg van 1449 zijn aangelegd.
De dikkere stippellijn markeert de loop van een op de kadasterkaart zichtbaar spoor van een weg. Daar zou de route kunnen hebben gelopen die in 1584 door de stad Groningen is aangelegd, toen blijkbaar ook de Heynemaweg onbruikbaar was geworden.

Hetzelfde gebied in 1925 en 2010

De plaatjes laten hetzelfde gebied zien, nu op de topografische kaart van 1925 en op een combinatie van luchtfoto en AHN-hoogtekaart.

In het begin van de 19e eeuw groeide de druk op de overheden om eindelijk in te grijpen in de onhoudbare situatie in het Gorecht. De lage landen stonden daar het hele jaar onder water. Uiteindelijk is gekozen voor ontwatering via het Eemskanaal. Maar het heeft nog tot diep in de 20e eeuw geduurd alvorens de op de topografische kaart van 1925 afgebeelde situatie ophield te bestaan. Tegenwoordig is op de topografische kaart en in het veld niets meer te zien van de voormalige wateroverlast in dit gebied, noch van de diversiteit van het landgebruik in voorgaande eeuwen. Ook van de oorspronkelijke strokenverkaveling is niet meer dan een grof raster overgebleven.

De straatnaambordjes zijn het niet met elkaar eens

De Roodharsterlaan staat op oudere topografische kaarten ook aangeduid als 'Rehorsterlaan'.
De naam is ontleend aan het huis *'t Roodehart* ('het rode hert') dat even ten noorden van de driesprong Oudeweg/Roodharsterlaan heeft gestaan en in een resolutie van burgemeesters en raad van Groningen van 1 november 1634 wordt vermeld.[100]
Het huis staat ingetekend op een door Allard Verburgh gemaakt schetskaartje dat ik later nog wil bespreken.[101]
Het kadaster heeft op die plek een erf met huis en tuin van Herman Rudolf Honebeeke (Hoogezand Sectie I nrs. 42 en 43).[102] Dit zou het 'Roode hart' kunnen zijn. Op de Bonnebladen is het huis verdwenen.

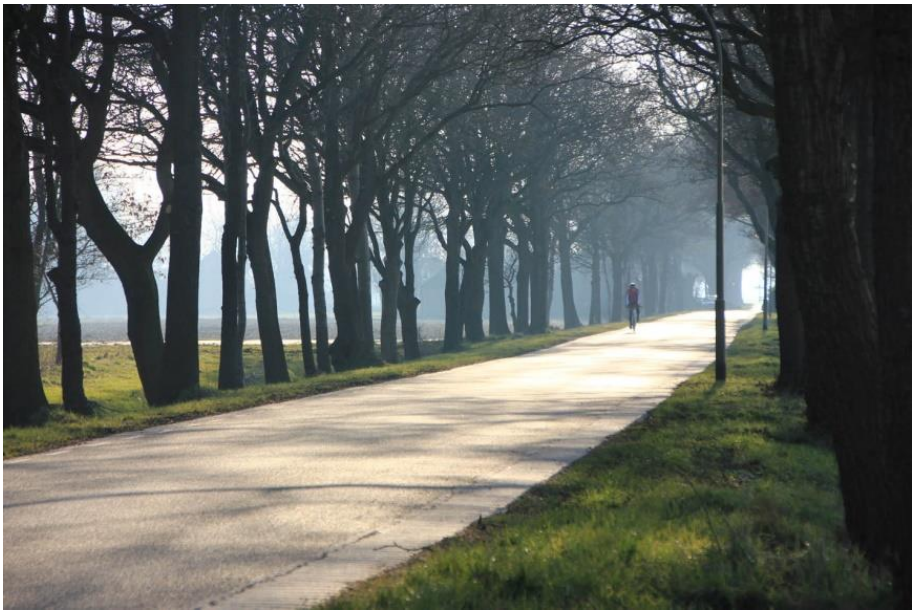

Roodharsterlaan

[100] De resolutie betreft de verbetering van '*de wech gaende van de Borch nae Het Roede Hart'* (GrA 1605-314.6).
[101] GrA 1536-2248.
[102] De locatie bevindt zich om en nabij GPS 53.196287, 6.674652.

Mijn interpretatie van de akte van 19 april 1449 wijkt af van die van Siemens. In zijn beschrijving van het Scharmerzijlvest lezen we dat Westerbroek in 1449 in die organisatie is ingelaten met uitwatering op de Scharmer Ae. Uit de bij zijn boekje behorende kaart blijkt dat hij niet het hele kerspel Westerbroek op het oog had, maar alleen het noordoostelijke stuk daarvan, dat gelegen is tussen de Oudeweg en de Borgweg.[103] Siemens beroept zich niet met zoveel woorden op de akte die we hier bestuderen, maar uit de context van zijn mededeling kunnen we opmaken dat hij zich baseert op een 18e-eeuws afschrift van deze akte in het archief van de Hoge Justitiekamer.[104]
Inderdaad blijkt uit een andere 18e eeuwse bron dat het door Siemens aangegeven deel van Westerbroek op de Scharmer Ae loosde.[105] Dat gebeurde via *'twee à drie waterslooden'*, die tussen Scharmer en Kolham de Borg kruisten. Die situatie is door Theodorus Beckeringh in beeld gebracht op een kaartje dat hij omstreeks 1760 maakte.[106] Daarop zien we een drietal sloten die vanuit Westerbroek door de Borg heen – die overigens niet door Beckeringh is getekend – hebben gelopen en in de Scharmer Ae uitmondden. Het is niet duidelijk sinds wanneer de door Beckeringh getekende situatie bestond. In 1626 wordt opgemerkt dat hier 'van oudsher' duikers hebben gelegen en dat ze moesten worden herplaatst, maar verdere informatie ontbreekt.[107]

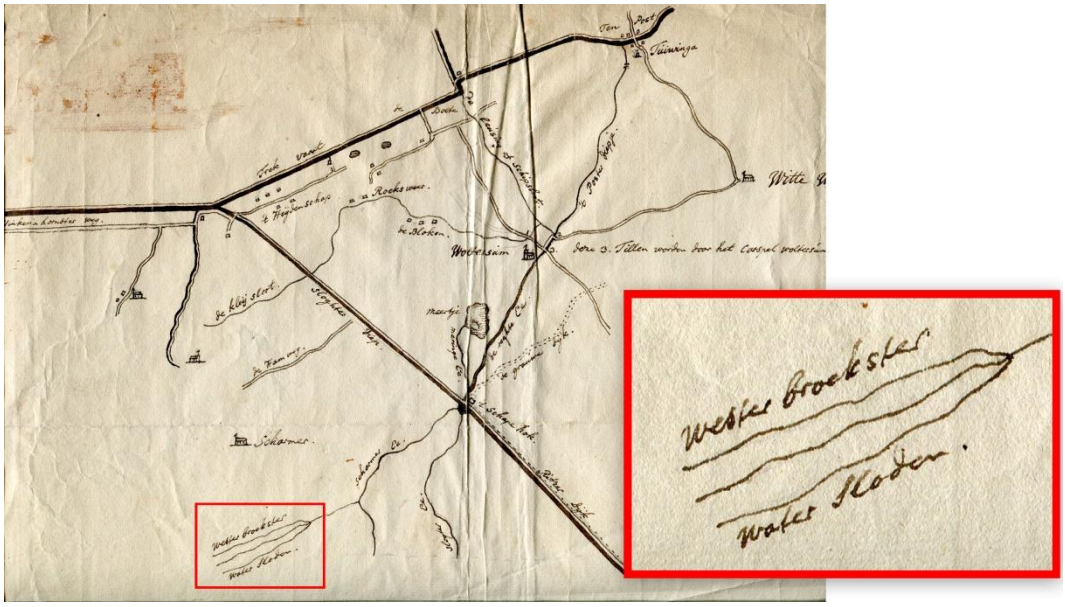

De waterlossing van Westerbroek op een schetskaart van Beckeringh

Manuscriptkaart van het gebied tussen Ten Post en Schaaphok, omstreeks 1760 getekend door Theodorus Beckeringh
(GrA 817-1411)

---

103 Siemens, *Dijkrechten en Zijlvesten*, 49; kaart 3 onder R.
104 GrA 136-2358 nr. 16 (gewaarmerkt op 30 april 1751).
105 Lijst van schouwbare objecten in de Schepperij Scharmer, 18 december 1754 (zie GrA 136-2417, Lijsten van schouwbare objecten in het Scharmerzijlvest, Ooster-Helperhamrik, Engelbert, Middelbert en Westerbroek).
106 GrA 817-1411.
107 GrA 708-1 (9 januari 1626).

Ik kom niet verder dan de conclusie dat Siemens abusievelijk verband heeft gelegd tussen de akte van 19 april 1449 en de afwatering van Westerbroek via de Scharmer Ae. Deze akte van 1449 betreft niet de inlating van Westerbroek, maar juist het tegenovergestelde daarvan: de dijk over Heynema's land was bedoeld om het Westerbroekster water buiten het Scharmerzijlvest te houden. Het tussen de Oudeweg en Borg gelegen deel van Westerbroek moet op een vooralsnog niet te bepalen moment tussen 1449 en 1626 bij het Scharmerzijlvest zijn aangesloten.
Het ten zuiden van de Oudeweg gelegen deel van Westerbroek is pas in 1675 ingelaten in het Scharmerzijlvest. Bij die gelegenheid werd het de Westerbroeksters toegestaan om vijf *pompen* (duikers) te leggen in de Hoge Westerbroeksterdijk.[108] Met die dijk wordt de Oudedijk of Woortmansdijk bedoeld.

[108] GrA 136-2358 nr. 24 (6 juli 1675).

6 Op zoek naar het verdwenen Drenterwolde

6.1 Ommerke en Ediken
6.2 Kanalisaties
6.3 Ammerkehorn
6.4 Twee akten uit 1449
6.5 De constructie van Westerbroek

Burgemeester Johan Huninga (1584-1639)

Op voorstel van de uit het Oldambtster Oostwold afkomstige burgemeester Johan Huninga besloot het stadsbestuur van Groningen in 1635 tot het graven van een kanaal tussen Waterhuizen en Sint Anthoniskamp te Foxham. Het doel daarvan was het verkorten van de vaarroute tussen Groningen en de venen achter Foxhol en, verder naar het oosten, het Oldambt. Het kanaal zou goed worden bedijkt en er zou ook een trek- en wagenweg langs komen te liggen. Het kanaal kwam er, maar de wagenweg niet.

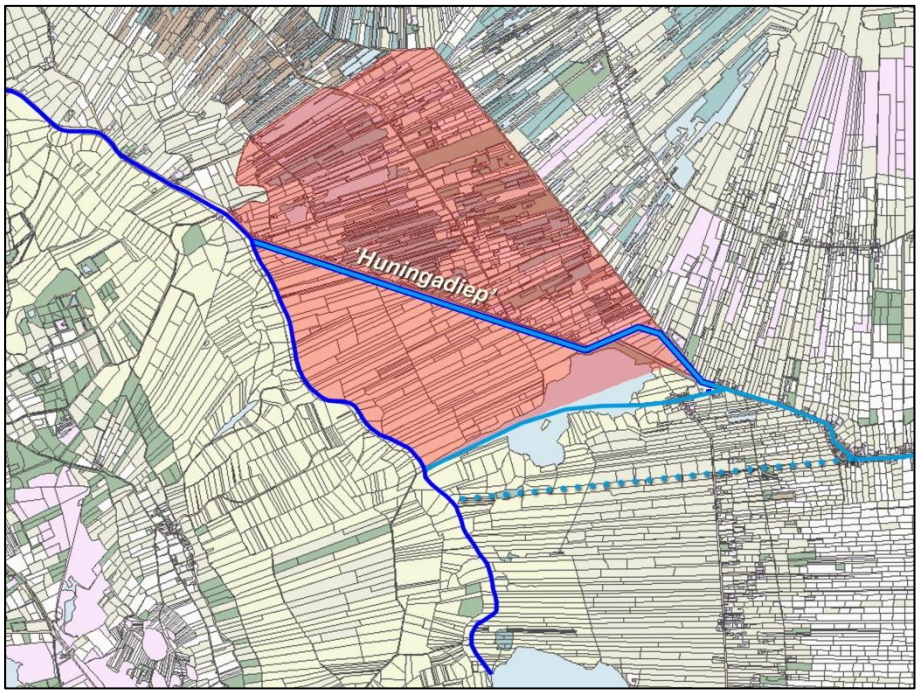

Westerbroek en het 'Huningadiep'

Het kerspelgebied van Westerbroek is aangegeven met een rood vlak, de sinds 1612 gebruikte vaarroute van het Schuitendiep naar Foxol heeft een lichtblauwe kleur en het 'Huningadiep' is gemarkeerd met een donkerder blauw.

Met een lichtblauw stippellijntje is nog het tracé aangegeven van een niet gerealiseerde vaarweg door het kerspel Kropswolde, waarvoor in de jaren 1627 en 1628 plannen zijn gemaakt. Het kanaal zou vanuit het Schuitendiep (Drentsche Diep) via de 'Esser Groeve' bij Martenshoek aansluiten op het 'Herendiep' (later Winschoterdiep).

Het nieuwe kanaal was niet zo'n succes als aanvankelijk werd verwacht. Bovendien hadden de Westerbroeksters er veel last van. Het kanaal hinderde hen in het gebruik van de hooilanden die ze ten zuiden ervan hadden liggen en het verstoorde de natuurlijke waterlozing op het Schuitendiep (de sinds c. 1400 verder gekanaliseerde Hunze). Tot overmaat van ramp waren ze ook nog verplicht de kaden van het 'Huningadiep' te onderhouden.

Vroeger liep het water ten zuidwesten van de Oudeweg rechtstreeks naar de Hunze af, maar sinds de aanleg van het Huningadiep of Herendiep verzamelde het zich in de lage noordwesthoek van het kerspel, bij de kerspelgrens met Engelbert.

In 1649 vroegen de Westerbroeksters het stadsbestuur of ze het diep mochten dempen, zodat ze al hun tijd en energie zouden kunnen besteden aan de bedijking van de Westerbroekstermaden. Door het leggen van een dijk langs de oostzijde van het Schuitendiep zouden ze hun landerijen kunnen vrijwaren van de *'affkomende veen-wateren'*. Die toestemming kregen ze.[109] Dat het stadsbestuur twee jaar later op zijn schreden terugkwam en besloot het 'Huningadiep' te vervangen door een veel breder kanaal-met-trekpad (het Westerbroeksterdiep, nu Winschoterdiep) heeft vérstrekkende gevolgen gehad maar moet nu onbesproken blijven. Voor ons verhaal telt het feit dat de heren van Groningen in 1649 – verrassend! – instemden met het idee om het Huningadiep te dempen en een

[109] GrA 1605-314.10, 82-83 (13 juni 1649).

nieuwe dijk te leggen langs het Schuitendiep.

De vraag die dan rijst is deze: zouden de Westerbroeksters echt nooit een dijk langs het Schuitendiep hebben gehad, of zou het in het verzoekschrift van 1649 zijn gegaan om het 'hermaken' of verbeteren van een (al lang) bestaande kering? Bekend is dat de Westerbroeksters in 1624 van plan zijn geweest om langs het Schuitendiep een 2 voet hoge dijk te leggen vanaf de '*horne van Engelberderdijck*' tot '*op Runsingelandt* '.[110] Het lijkt er echter niet op dat dit plan is gerealiseerd.
De vraag naar de dijk langs de Hunze-Schuitendiep, nu Drentsche Diep, raakt aan de ontwikkeling van het kerspelgebied van Westerbroek of *Broke*, zoals het in de oudste teksten heet. Het onderzoek daarnaar wordt gehinderd door het feit dat in dit kerspel veel graafwerk is verricht, de schaarste aan oude archiefbronnen en – voor wat betreft de jongere teksten – de onduidelijke terminologie die daarin wordt gebruikt. Het valt niet of nauwelijks met zekerheid vast te stellen wat de opstellers van oude documenten bedoelden met termen als 'de Westerbroeksterdijken', 'Groenedijk' of 'Oudedijk'.

Het onderzoek is nog lang niet af, maar we weten wel dat er in de 13e eeuw nabij de Hunze turf werd gestoken en dat er wat te zeggen valt over de manier waarop ooit – in de 12e eeuw? – de kolonie Westerbroek is geconstrueerd. Ook hier lijkt gebruik te zijn gemaakt van raailijnen op verrassend verre oriëntatiepunten.

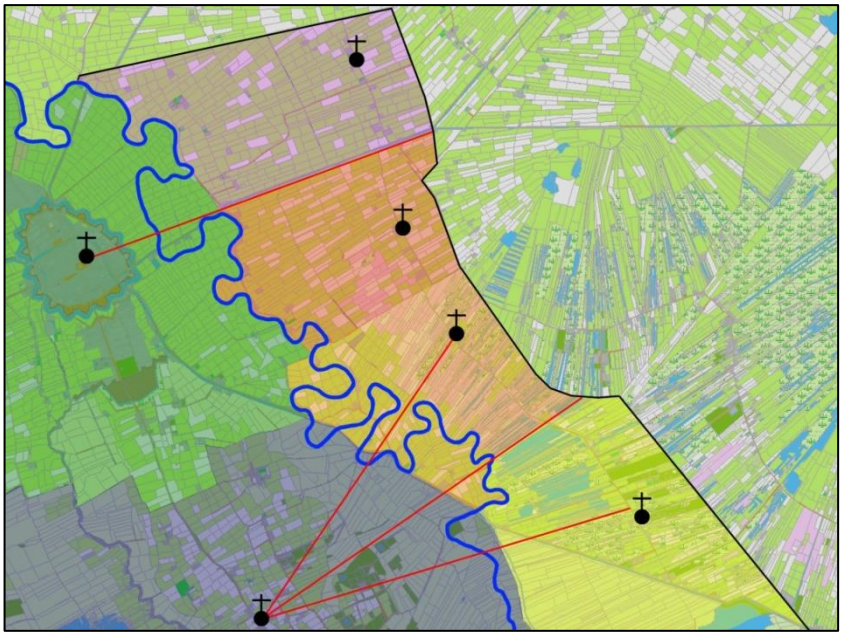

Kerken en lijnen in het Gorecht (kadasterkaart 1832)

Om te beginnen kijken we nog even naar een plaatje dat ik al eerder heb laten zien. In dit geval gaat het om de twee raailijnen tussen Haren en Westerbroek. De noordelijke lijn loopt over de Woortmansdijk die de grens vormt tussen Engelbert en Westerbroek, maar de zuidelijke raaiïng loopt niet op de kerk van Westerbroek. Het feit dat deze lijn de Oudeweg kruist op een plek die ruim 200 meter ten noordwesten van de kerk ligt, betekent dat dit geval niet vergelijkbaar is met de raailijn Haren-Engelbert.

110 GrA 2041-489 (19 april 1624).

Kerk Westerbroek

De huidige kerk van Westerbroek dateert uit 1889, maar staat waarschijnlijk wel op de plek waar in de middeleeuwen de eerste kerk is verrezen.

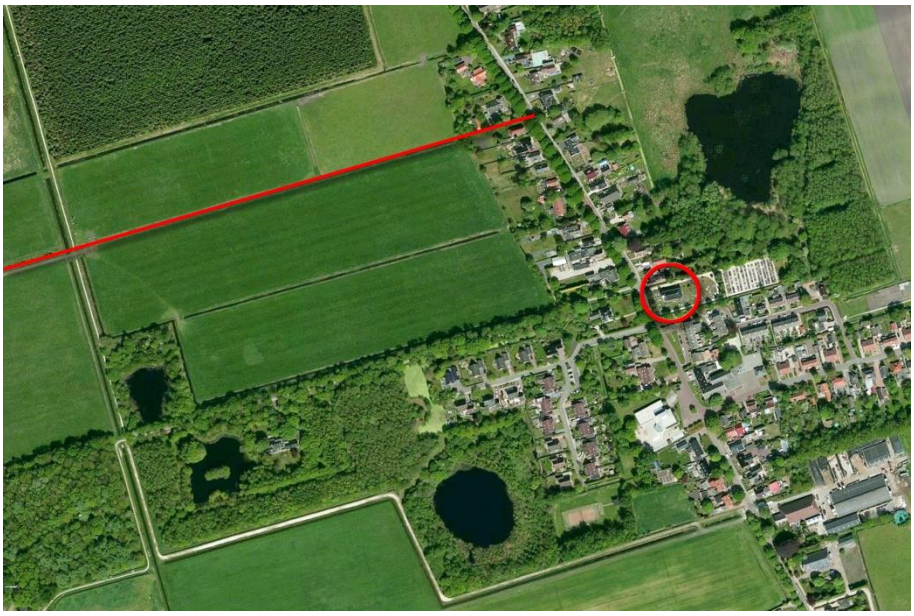

De kerk van Westerbroek en de lijn op Haren

De rode lijn is de lijn op Haren, de kerk van Westerbroek bevindt zich in de cirkel.
De raailijn op Haren komt 200 meter ten noorden van de Westerbroekster kerk op de Oudeweg uit.

Toen ir. Allard Verburgh in Westerbroek opmetingen deed en de resultaten daarvan vastlegde in een schetskaartje, tekende hij daarop ook enkele raailijnen in. Uit die lijnen mogen we niet de conclusie trekken dat deze raaiïngen een rol hebben gespeeld bij de inrichting van het kerspel Westerbroek. Verburgh had deze oriëntatielijnen nodig om de door hem gemeten hoeken en afstanden goed op papier te kunnen krijgen. Hetzelfde zien we bij Theodorus Beckeringh, die op vele schetskaarten raailijnen aangaf om uiteindelijk een zo goed mogelijk met de werkelijkheid overeenkomende provinciekaart te kunnen maken.[111]

[111] Reinder Reinders e.a., *De atlas van Beckeringh. Het Groninger landschap in de 18e eeuw* (Zwolle 2016), 53-54.

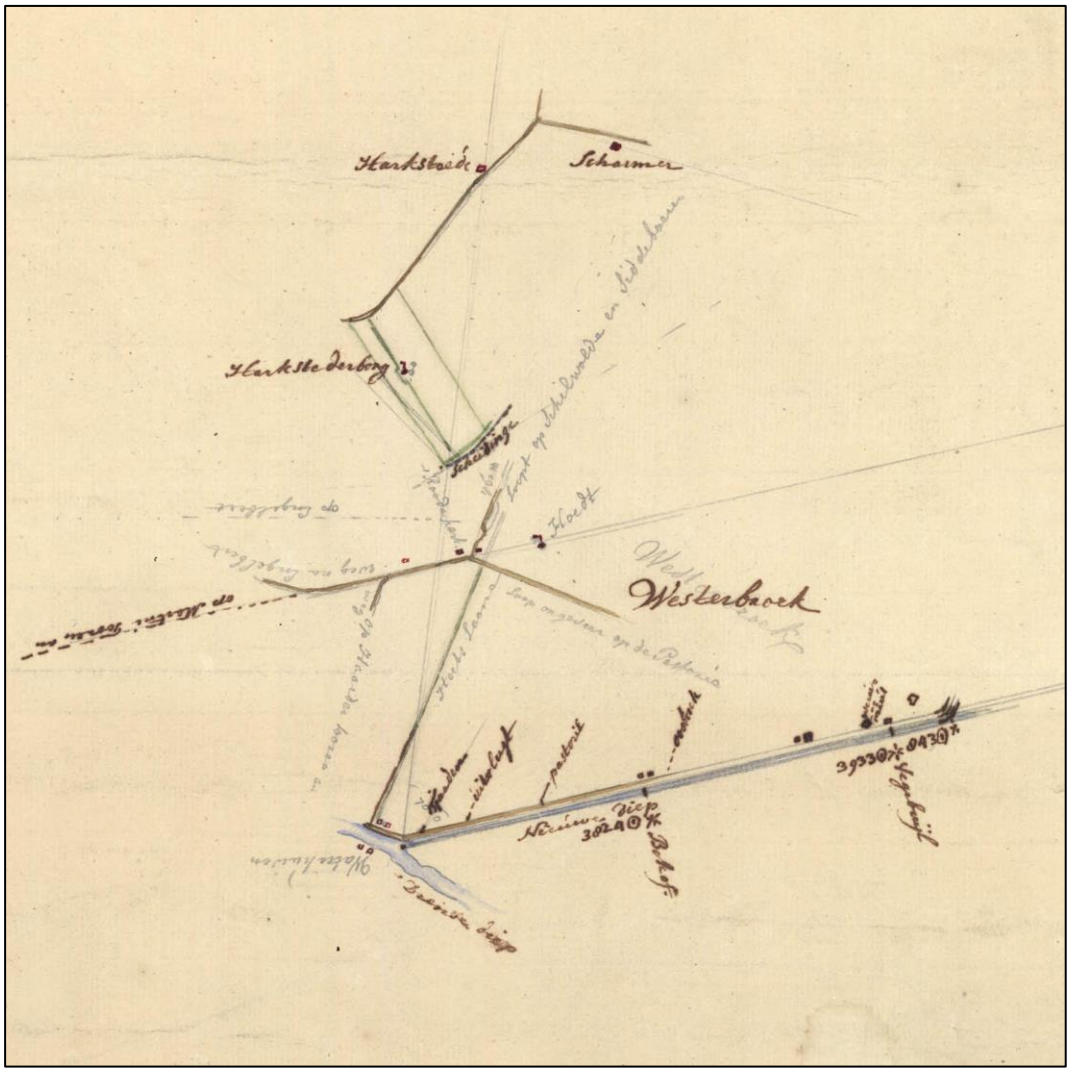

Een kladje van ir. Allard Verburgh

Westerbroek op een 18e eeuws schetskaartje, vermoedelijk getekend door ir. Allard Verburgh (GrA 1536-2248).
De naam van de maker staat niet op het kaartje, maar vergelijking met soortgelijke schetsen in het voormalige stadsarchief van Groningen wijst uit dat het door ir. Allard Verburgh (1713-1771), landmeter en vanaf 1744 stadsbouwmeester van Groningen, moet zijn getekend.[112]

Het kaartje van Verburgh heeft een wat ongewone oriëntatie: het noorden is ongeveer linksboven. De rechte, blauw aangezette, lijn rechtsonder is het Westerbroeksterdiep, nu deel van het Winschoterdiep, tussen Waterhuizen (links) en Foxham (rechts, niet op het kaartje); boven zien we Harkstede en Scharmer.

De details van dit kaartje zijn op het plaatje niet leesbaar, maar dat doet er ook niet toe. De bijzonderheden die van belang zijn noem ik:

112 Zie over deze Verburgh Gea van Essen, *Bouwheer en bouwmeester: bouwkunst in Groningen, Stad en Lande (1594-1795)*, GHR 38 (Assen 2010) 35.

- de locatie van het Rode Hert (*'t Roodehart*).
- het stukje Oudeweg dat op de Martinitoren loopt
- de oriëntatie van de Woortmansdijk op de toren van Haren
- de raaiïng van de Hoetslaan op Schildwolde en Siddeburen

Van het 'Rode Hert', waaraan de Roodharsterlaan zijn naam dankt, heb ik in hoofdstuk 6.4 al melding gemaakt.

Het feit dat Verburgh raaiïngen op de Martinitoren, de toren van Haren en die van Schildwolde en Siddeburen intekende zegt weliswaar niets over de manier waarop Westerbroek is ingericht, maar geeft wel informatie over de aanblik die het land halverwege de 18e eeuw bood. Toen Verburgh en Beckeringh hun opmetingen deden en hun kaartjes tekenden, bestonden er nog geen technische hulpmiddelen die het mogelijk maakten om deze constructies 'achter het bureau' te maken. De aantekeningen over de raaiingen moeten dus gebaseerd zijn op waarnemingen in het veld. Tegenwoordig zijn de Martinitoren in Groningen en die van de Nicolaaskerk in Haren vanaf de aangegeven plekken in Westerbroek niet meer te zien. Er staat nu niet alleen bebouwing in de weg, ook hoog opgaand geboomte belemmert het zicht over grote afstanden.[113]

De door Verburgh gesignaleerde raaiing van de Woortmansdijk (grens tussen Engelbert en Westerbroek) op de Haarder toren kan echter wel degelijk teruggaan op de tijd dat het land werd ingericht. Ik kom daarop nog terug.

Ook de raaiing van de 'Hoetslaan' op Schildwolde (en Siddeburen) kan oud zijn en verdient aandacht. Verburghs kaartje lijkt met betrekking tot het huis Hoedt of Hoet wat minder precies. Op de oude topografische kaart staat op de door hem aangegeven plek niets, maar een eindje verderop, op dezelfde lijn, staat inderdaad een huis getekend. Volgens het kadaster van 1832 betreft het huis en erf van J.A. Bellinga. Tegenwoordig is daar niets meer. Wanneer deze plaats het op Verburghs kaartje ingetekende 'Hoedt' is, wordt ook duidelijk wat de *'Hoetslaane'* is. Dat moet een weg zijn die vanaf de Oudeweg in zuidwestelijke richting heeft gelopen en tegenover Waterhuizen op de trekweg langs het Schuitendiep uitkwam.

Dit klopt precies: deze lijn loopt inderdaad via de toren van Schildwolde helemaal door op de kerk van Siddeburen. En ook hier geldt weer dat Verburghs aantekening moet berusten op zijn eigen waarneming. Wanneer er geen bomen in de weg hebben gestaan was de op 10 km afstand gelegen 46 meter hoge juffertoren van Schildwolde vanaf de Oudeweg te Westerbroek uitstekend zichtbaar. Maar dat Verburgh ook het 3,7 km verderop gelegen Siddeburen noemt is verrassend. Om voor een waarnemer in Westerbroek boven de horizon uit te komen moet een object in Siddeburen minimaal 7,7 meter hoog geweest zijn.

[113] Beckeringh noteert op een kaartje van Ezinge een raailijn op de Nieuwekerk en Martinitoren. De afstand bedraagt ruim 12 km! Deze notitie maakt duidelijk dat het landschap in Beckeringhs tijd zo leeg was, dat hij deze vaststelling kon doen.

De lijn Waterhuizen-Schildwolde

Het felrode stukje van de lijn is de Hoetslaan die door Verburgh op zijn kaartje is getekend.

Bij de lijn die hij in het verlengde van de *Hoetslaane* heeft getrokken, heeft Verburgh geschreven: *'Loopt op Schilwolde en Siddeboeren'.*

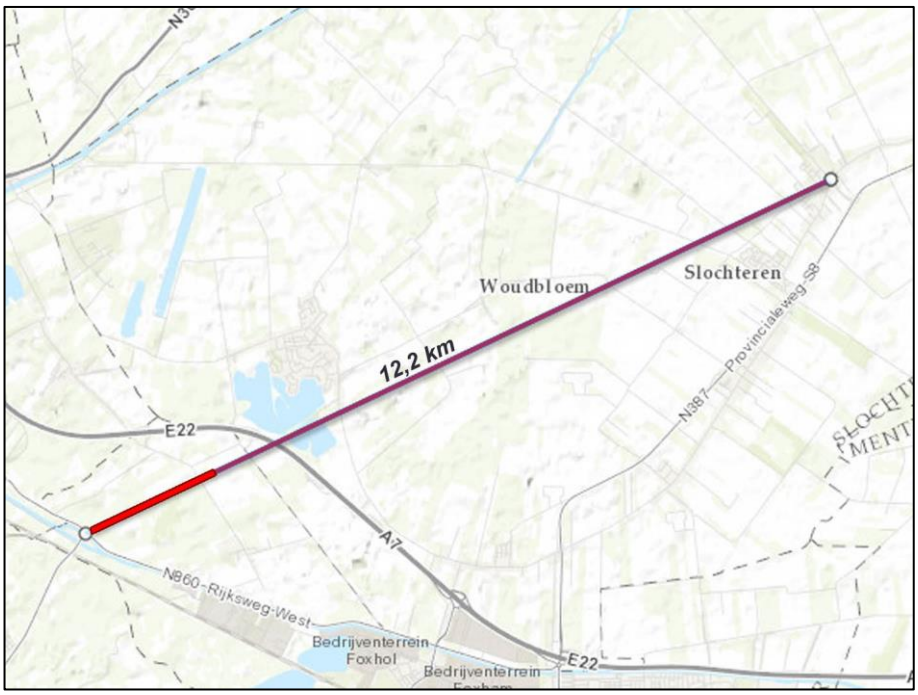

Verder, zo zou je misschien zeggen, moet de waarneming ook nog eens bemoeilijkt zijn geweest door de toren van Schildwolde. Als de bijna 1600 meter lange lijn van de Hoetslaan echt over de toren van Schildwolde naar Siddeburen loopt, moet de toren het zicht op Siddeburen hebben belemmerd. Dat is echter, zo blijkt bij controle, niet het geval. De Hoetslaan, Schildwolder toren en Siddebuurster kerk liggen niet exact op één lijn. De lijn Hoetslaan-Siddeburen passeert de toren van Schildwolde op een punt dat 35 meter ten noorden ligt van de toren. Iets dergelijks zien we ook bij de door Beckeringh gesignaleerde raaiing vanaf Ezinge – in het bijzonder de Nieuwestreek ten zuiden van de wierde – op de Nieuwekerk en de Martinitoren in Groningen. De lijn Ezinge-Martinitoren (1332 meter lang) passeert de Nieuwekerk op een punt dat ruim 40 meter ten oosten van de Nieuwekerk ligt.[114]

Het tracé van de Hoetslaan is echter niet alleen vanwege zijn oriëntatie opmerkelijk. De lijn waarop dit tracé ligt kruist de oude bedding van de Hunze en komt tegenover *'de Waterhuijsen'* op het trekpad langs het Schuitendiep uit. Ten westen van de oude Hunzebedding – we bevinden ons dan in het door de *Edik* (Woortmansdijk) afgesneden zuidelijke stukje van het kerspel Engelbert – loopt de weg door, kadastraal bekend als gemeente Noorddijk sectie C nr. 301 (beschreven als weg), tot aan de Winschoterweg. Aan de Harener zijde zien we de weg verder als gemeente Haren sectie C nr. 508.

114 Deze raaiing wordt vermeld in Reinder Reinders e.a., *De atlas van Beckeringh. Het Groninger landschap in de 18e eeuw* (Zwolle 2016) 54.

De 'Hoetslaan' op de kaart van Beckeringh

Dezelfde weg, met bomen beplant, staat ook op de kaart die Theodorus Beckeringh in 1781 uitgaf.
Ofschoon de verhoudingen niet helemaal kloppen – Beckeringh tekende het door de Woortmansdijk afgesneden stuk van het kerspel Engelbert veel groter dan het in werkelijkheid is – geeft hij de structuur van de landschapselementen wel heel goed aan.

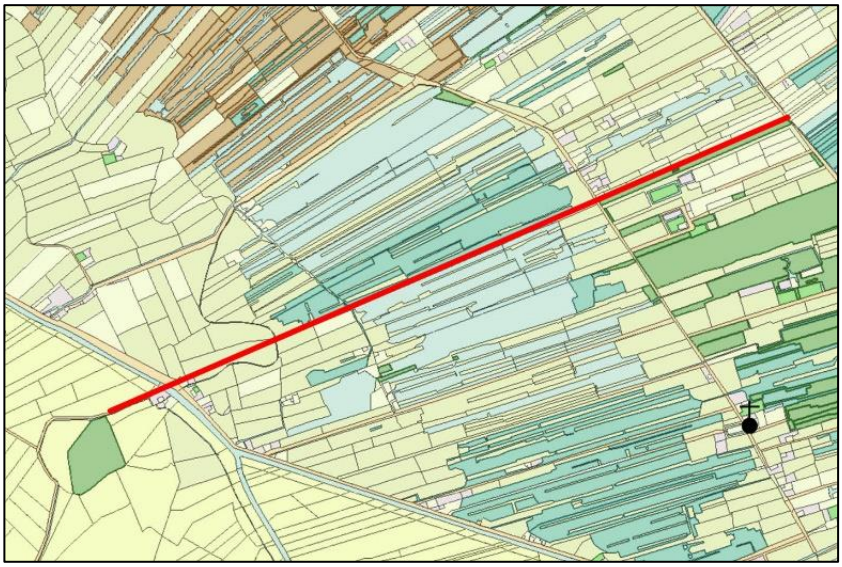

De 'Hoetslaan' op de kadastrale minuut van 1832

In de kadastrale administratie staan de percelen waarop de weg gelegen heeft geregistreerd als de nummers Hoogezand sectie I nrs. 816- 819, alles beschreven als weiland.

De 'Hoetslaan' onder Westerbroek

De volgens Allard Verburgh op Schildwolde en Siddeburen lopende weg ligt nu in een door Natuurmonumenten beheerd uitgebaggerd veengebied.

Haarder Hooidijk en 'Hoetslaan' bij Waterhuizen

Op de luchtfoto is van het stuk weg tussen Waterhuizen en de Hunzekronkel ten oosten ervan niets meer te zien.
Op de hoogtekaart is echter nog wel een spoor zichtbaar.

Haarder Hooidijk en 'Hoetslaan' bij Waterhuizen

In de ham tussen Waterhuizen en de Hunzebedding is een spoor van de oude weg te zien.
De donkerblauwe lijn geeft de oorspronkelijke bedding van de Hunze aan, de lichtblauwe het kanaal waarmee wellicht reeds in de 13e eeuw enkele bochten zijn afgesneden.
De rode lijn links is het uiteinde van de Haarder Hooidijk.

Het lijkt erop dat er in de periode vóór de afsnijding van de Hunzebedding en dus vóórdat het 'A-land' bij Engelbert was gekomen, in de marke van Haren een weg is geweest die vanaf de Hondsrug via de Haarder Hooidijk – de grens tussen de marken van Haren en Onnen – naar de Hunze liep, deze rivier ten noordoosten van het huidige Waterhuizen door middel van een voorde kruiste en verder in een kaarsrechte lijn doorliep naar de rug waarop Westerbroek is ontstaan.
De route volgde bij Waterhuizen de noordelijke oeverwal van de oude Hunze. Het is heel wel denkbaar dat de zuidwest-noordoost lopende oriëntatie van deze oeverwal ook de richting heeft bepaald van de latere Hoetslaan en dat het door Verburgh geconstateerde feit dat deze lijn op Schildwolde en Siddeburen loopt niet meer dan toeval is.
Ook nadat de rivier in de 13e eeuw van een aantal grote kronkels was ontdaan en het 'A-land' bij Engelbert was gekomen, heeft de landweg waarschijnlijk nog gefunctioneerd, met – mogelijk – een veer op de plaats waar de weg de omgelegde rivier kruiste. Dat zou een aardige verklaring zijn voor het ontstaan van 'de Waterhuizen'.

Tot slot van deze beschouwing over de lijn Haarder Hooidijk-Hoetslaan moet ik aantekenen dat deze lijn wellicht een bepalende rol heeft gespeeld bij de verkaveling van Westerbroek. We zagen dat er in het kerspel wel twee lijnen zijn die op de Haarder kerk lopen, maar slechts één daarvan (die van de Woortmansdijk) lijkt van belang geweest te zijn voor de inrichting van het land. De andere loopt wel in de richting van de kerk van Westerbroek, maar passeert die op 200 meter afstand en valt om die reden af als bepalende structuurlijn.

Bocht in de Haarder Hooidijk bij Waterhuizen

We kijken naar het zuidoosten.

Ten westen van Waterhuizen maakt de Haarder Hooidijk een fikse bocht langs de buitenzijde van een oude, wellicht reeds in de 13e eeuw afgesneden rivierkronkel. De weg loopt nu dood tegen de spoorweg.

De Haarder Hooidijk en Waterhuizen

Zelfs op het terrein van de Groninger Scheepsbouw Combinatie (Werf Pattje) is – in de vorm van rooilijnen – nog een spoor van de oude weg te zien.

De Haarder Hooidijk bij Waterhuizen

Ook het noordelijke uiteinde van de Haarder Hooidijk loopt dood tegen de spoorweg Groningen-Kropswolde.
Op de achtergrond auto's op de dr. Ebelsweg, wachtend voor de geopende Waterhuizerbrug.

Waterhuizen op een 18e-eeuwse aquarel

'Teekening naar de schilderij voorstellende gezigt van de zoogenaamde Waterhuizen buiten Groningen'
(GrA 1536-2733)

We kijken vanuit het noorden naar 'de Waterhuizen'. Op de voorgrond het trekpad langs het Schuitendiep.

Haren vanaf Waterhuizen

Op vele van de schetsen die van Allard Verburgh bewaard gebleven zijn, ziet men raailijnen op huizen en torens in de buurt.
Deze lijnen had hij nodig om de situatie in het veld correct op papier te kunnen zetten. Ze hoeven dus niets te maken te hebben met de manier waarop het door hem gekarteerde gebied in eerste instantie is ingedeeld.

Maar het is niet op voorhand uit te sluiten dat enkele van de door hem gebruikte oriëntatielijnen wel degelijk stammen uit de periode van de landinrichting. Zo'n lijn lijkt mij die van de Woortmansdijk te zijn, waarvan Verburgh aantekent dat hij op de toren van Haren loopt.

We zullen nu de grenzen van Westerbroek nader bekijken, waarbij we – aan het eind van onze rondgang – ook de Woortmansdijk weer zullen tegenkomen.

We beginnen met de westgrens van Westerbroek. We mogen gevoeglijk aannemen dat de Hunze – in al dan niet gekanaliseerde vorm – steeds de natuurlijke westgrens van het kerspel is geweest. Tegenwoordig wordt die grens gevormd door het Drentsche Diep, dat tevens de grens is tussen de gemeenten Haren en Hoogezand.

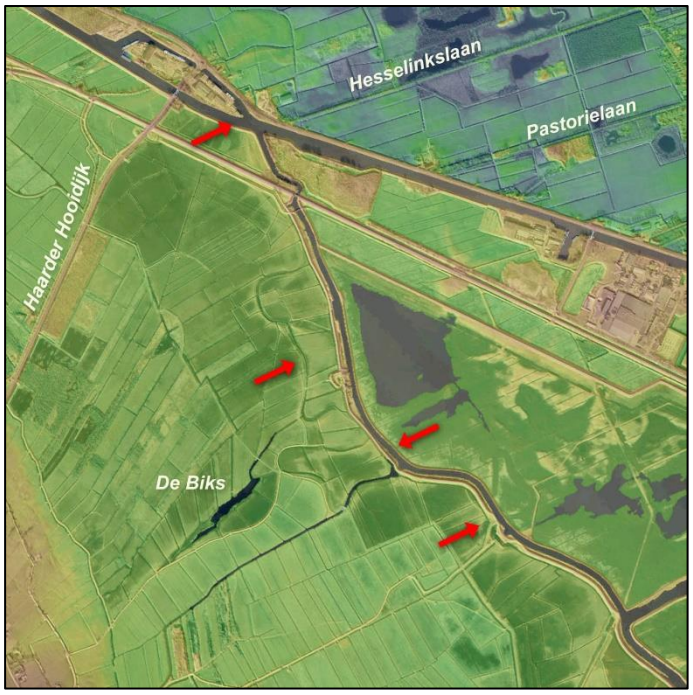

Vroege bochtafsnijdingen tussen Waterhuizen en het Foxholstermeer

Op dit plaatje zijn naast het Drentsche Diep ook enkele oude Hunzekronkels en bochtafsnijdingen herkenbaar.
De rode pijltjes wijzen naar de plaatsen waar oude Hunzekronkels zijn afgesneden vóórdat omstreeks 1400 het Schuitendiep is gegraven en de nog resterende bochten zijn opgeruimd.

Zouden de met rode pijltjes aangegeven 'normalisaties' het gevolg zijn van ingrepen van de monniken van Aduard en andere kloosters, die reeds in de 13e eeuw de vaarweg hebben willen verbeteren ten behoeve van het vervoer van turf vanuit de venen bij Kropswolde, Wolfsbarge en Everswolde?

Op de hoogtekaart zijn – vooral aan de westzijde van het Drentsche Diep – sporen van oeverwallen en smalle dijkjes te zien. De hoogteverschillen zijn gering, variërend van 10 tot 30 cm. Het huidige tracé van het Drentsche Diep is waarschijnlijk reeds omstreeks 1400 tot stand gekomen, tegelijk met de afleiding van de Hunze vanaf Uilkenham naar Groningen. Dat past bij het feit dat ook dit stuk van de Hunze in de bronnen 'Schuitendiep' wordt genoemd en bij de verplichtingen die de Groninger schuitenschuivers ook ten aanzien van dit deel van het diep hadden. Gezien de in dit gebied heersende condities is het erg onwaarschijnlijk dat toen echte dijken langs het kanaal zijn gelegd.

Deze veronderstelling spoort met de zorgen die er steeds zijn geweest over het Drentse water dat het Scharmerzijlvest bedreigde, de plannen die in de eerste helft van de 17e eeuw zijn gemaakt om de Westerbroekstermaden te bedijken – maar waarschijnlijk geen of weinig resultaat hebben gehad – en het feit dat de Westerbroeksters in 1649 toestemming vroegen (en kregen) om het 'Huningadiep' te mogen dempen, zodat ze de handen vrij zouden hebben om een dijk te kunnen leggen langs het Schuitendiep en zich zodoende de '*Drentse wateren'* van het lijf te houden.

De oudere kanalisatie-sporen zouden dan uit de 13e eeuw kunnen dateren en samenhangen met ingrepen die door toedoen van o.a. de abdij van Aduard ook elders zijn gepleegd om de vaarroute van en naar de venen van Kropswolde, Wolfsbarge en Everswolde te verbeteren.[115]

[115] in een recente masterscriptie over het gebied ten westen van het Drentsche Diep wordt geen aandacht geschonken aan de hier gesignaleerde sporen (Tessa de Ruyter, *De Hunze tussen Zuidlaardermeer en Stad. Holocene ontwikkeling van de Hunze en het cultuurlandschap van de Onnerpolder en de Oeverpolder* (Groningen 2015)).

Oeverwallen en dijksporen langs het Drentsche Diep

Het gebied op het linker plaatje ligt ten noorden van dat op het rechterplaatje.
Zowel ten oosten als ten westen van de kronkelende oude Hunzebedding laat de hoogtekaart natuurlijke oeverwallen en dijkjes zien. Tevens is een spoor van een vroege bochtafsnijding herkenbaar. De meest opvallende dijksporen liggen ten westen van de Hunze.
De ten westen van het huidige Drentsche Diep gelegen 'hammen' horen nu bij Onnen, maar hebben oorspronkelijk bij het kerspelgebied van Westerbroek behoord.
In het kader van de inrichting van de Onnerpolder en Oosterpolder zijn onlangs in dit gebied nieuwe kaden aangelegd. Daardoor zijn deze plaatjes alweer achterhaald. De nieuwe kaden en wegen zijn zo goed en kwaad als het ging in de eeuwenoude kavelstructuren ingepast. Maar er is wel een middeleeuwse dijk onder een nieuwe kade verdwenen en er is zelfs een dam gelegd in de Onnervaart!

Nieuwe kaden en wegen in de Onnerpolder

Nieuwe kade in de Onnerpolder

De hoogtekaart laat op deze plaats, ten oosten van de Noorderhooidijk,[116] een rivierkronkel met dijkje zien.
Als de bewuste Hunzekronkel inderdaad al rond 1250 is afgesneden, moet het dijkje dat aan de westzijde van de bedding heeft gelopen nog ouder zijn.

Aan de andere kant van de Noorderhooidijk (niet op de foto) is in het verlengde van deze kade een nieuwe dijk gelegd, dwars door de oude verkaveling heen. De kade op de foto is het resultaat van recente ophoging. Het op de AHN zichtbare hoogteverschil is veel kleiner dan wat we op de foto zien.

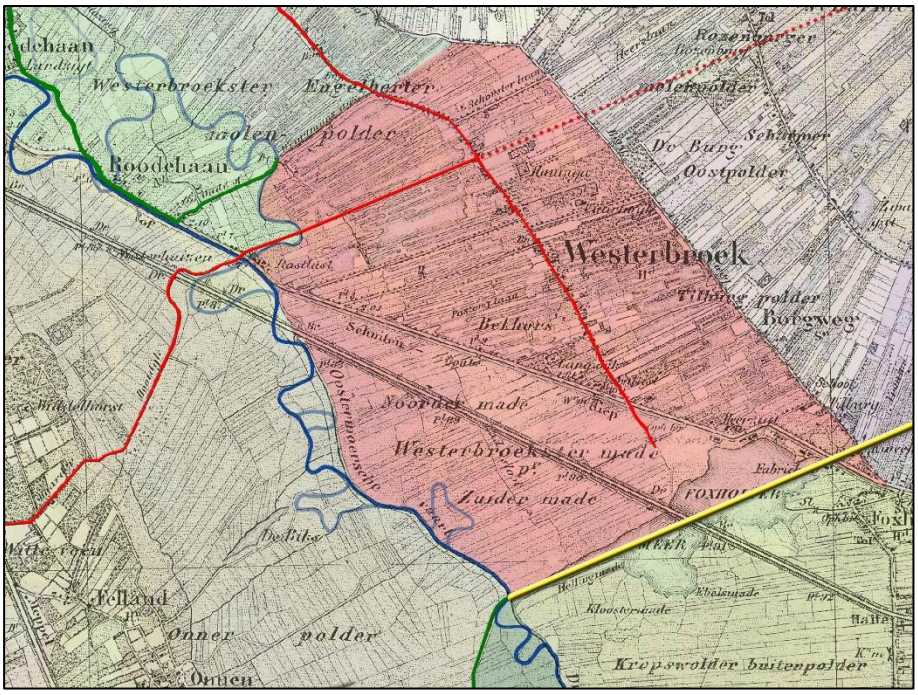

Het kerspel Westerbroek naar B.W. Siemens

Het territorium van het kerspel is aangegeven met een rode kleur. Ingetekend zijn Ommerke, Ediken en de Waterdijk (groene lijnen), de raailijn Waterdijk-Kolham (geel), de Engelberterweg-Oudeweg en Haarder Hooidijk met de 'Hoetslaan' in Westerbroek (rood) en enkele oude Hunzekronkels.

In het uiterste zuidoosten steekt een 3 ha klein stukje Westerbroek ten zuiden van de oriëntatielijn uit. Het gaat hier om een hoekje van het kerspel Kropswolde dat in 1635 door de aanleg van het 'Huningadiep' of 'Herendiep' ten noorden van het kanaal terecht was gekomen en om praktische redenen bij Westerbroek is getrokken.

De zuidgrens van het kerspel Westerbroek wordt gevormd door een op Kolham geraaide lijn, getrokken vanaf de plaats waar de Waterdijk – grens tussen Onnen en Zuidlaren – bij de Hunze uitkomt.

116 GPS 53.169502, 6.656083.

Foxholstermeer (links) en Drentsche Diep (rechts)

Vanouds onderhielden de Groninger schuitenschuivers het Schuitendiep tot en met de monding van het Zuidlaardermeer. Deze omstandigheid was de basis van het monopolie dat zij op het gebruik van deze waterweg claimden.

Foxholstermeer vanuit het westen

De smalle monding van het Boelemeer of Foxholstermeer is te beschouwen als de uitgespoelde grenssloot tussen Westerbroek in het noorden en Kropswolde in het zuiden.

Toen in 1612 door de stad Groningen een begin werd gemaakt met de exploitatie van de Sappemeerster venen, voeren de turfschippers het Schuitendiep op en sloegen op dit punt links af, het Foxholstermeer op. Aan de noordoostzijde van dit meer begon het 'Herendiep', het nieuwe kanaal via Foxhol naar Sappemeer dat later via Zuidbroek en Scheemda naar Winschoten werd doorgetrokken.

De grenslijn tussen Westerbroek en Kropswolde lijkt doelbewust geraaid te zijn op de kerk van Kolham. De huidige kerk te Kolham dateert uit de 17^{e} eeuw, maar het is zeker dat op dezelfde plaats in de 13^{e} eeuw al een kerk heeft gestaan. Overigens is het heel goed denkbaar dat niet de kerk te Kolham, maar bosschages ter plaatse als richtpunt hebben gediend bij het vaststellen van de zuidgrens van Westerbroek.

De kerk te Kolham vanuit het noorden

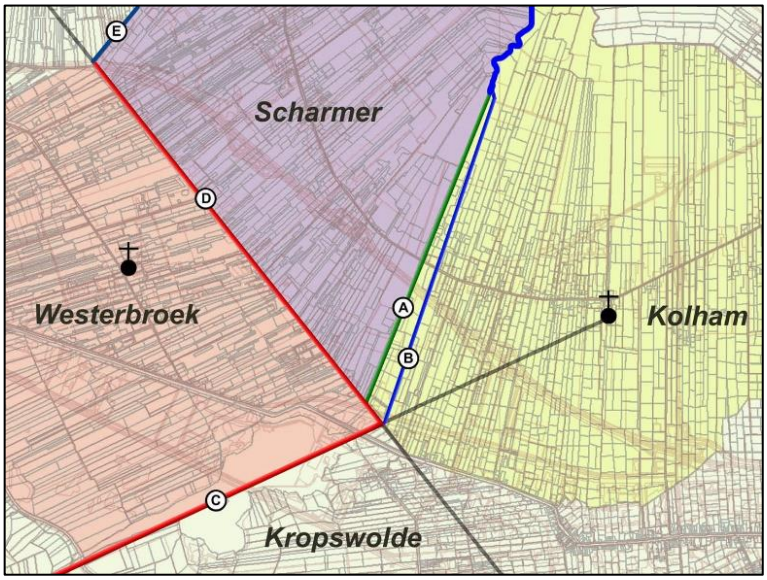

Lijnenspel in de zuidoosthoek van Westerbroek

A Kerspelgrens tussen Scharmer en
B Gemeentegrens tussen Harkstede
C Kerspelgrens tussen Westerbroek
D Kerspelgrens tussen Westerbroek
E Benningsloot; grens tussen

De kerspelgrens tussen de Fivelgoër kerspelen Scharmer en Kolham enerzijds (de groene lijn, A) en de zuidgrens van Westerbroek (rode lijn C) anderzijds houden geen verband met elkaar. Lijn A loopt wel precies naar de natuurlijke bedding van de Scharmer Ae (het blauwe kronkellijntje aan de bovenkant van het plaatje).
De grens tussen de schepperij Scharmer en die van Kolham (blauwe lijn B) lijkt wél te zijn afgeleid van het zuidoostelijke hoekpunt van Westerbroek. Zoals op het kaartje zichtbaar is, moest het water dat via de op deze lijn gegraven sloot noordwaarts liep, door middel van een klein 'verloopstukje' naar de bedding van de Scharmer Ae worden geleid.
De oostgrens van Westerbroek wordt gevormd door de Borgweg (D). Tot aan het snijpunt met lijn A behoorde de Borgweg (D) tot de gemeente Harkstede, hetgeen past bij de oudste functie van de Borg: de bescherming van het Fivelgoër woldland tegen het Drentse water dat via de kerspelen van het Gorecht ('Wold') binnen zou kunnen komen. Het resterende kleine stukje van de Borgweg tussen het genoemde snijpunt en de zuidoosthoek van Westerbroek viel onder de gemeente Hoogezand.

Het hoeft geen betoog dat de kaarsrechte oostgrens van Westerbroek (D op het kaartje), tevens grens tussen het Gorecht en Fivelgo (Duurswold), geen natuurlijke scheidslijn is, maar door mensen is vastgesteld ten tijde van de inrichting van dit gebied. De vraag is alleen: waarop is de oriëntatie van deze lijn gebaseerd en waarom ligt ze daar waar ze ligt? We

kunnen het probleem ook anders formuleren en vragen naar wat er het eerst was: het zuidoostelijke hoekpunt van Westerbroek of de grens tussen Westerbroek en Fivelgo.

Om op deze vraag een antwoord te kunnen geven moeten we de ruimere omgeving van het zuidoostelijke hoekpunt van Westerbroek in ogenschouw nemen. We doen dat met behulp van het kaartje op de vorige bladzijde. Daarop zien we dat het snijpunt van de lijn Waterdijk-Kolham (C) en de oostgrens van Westerbroek (D) ook het zuidelijke eindpunt is van de grens tussen de voormalige gemeenten Harkstede en Slochteren (lijn B op het kaartje). Op het tracé van deze grens lag later de Van Arnhemslaan, waarvan tegenwoordig niet meer dan een c. 150 meter lang stukje over is.[117]
Maar ook de Van Arnhemslaan is een relatief jong element. Eerder lag hier een sloot die in een rechte lijn noordwaarts liep, door middel van een pomp de Hoofdweg kruiste en ruim 1,5 km ten noorden van de Hoofdweg in de natuurlijke loop van de Scharmer Ae uitkwam. De hele watergang, te rekenen vanaf de Hoofdweg, werd in de 18e-eeuwse schouwregisters *'Ae'* ('Scharmer Ae', welteverstaan) genoemd, vormde de grens tussen de schepperij Kolham van het Slochterzijlvest en de schepperij Scharmer van het Scharmerzijlvest en werd door de laatstgenoemde schepperij onderhouden.[118] Dat past bij het feit dat de sloot zelf volgens de kadastrale minuut bij de gemeente Harkstede hoorde en niet bij Slochteren.

De grenzen tussen de wereldlijke, kerkelijke en waterstaatkundige eenheden vielen hier niet samen. De kerspelgrens tussen Scharmer en Kolham (A) begon – ik volg de kerspelgrenzenkaart in Siemens' *Historische Atlas* – op een punt aan de Borgweg dat ruim 200 meter verder naar het noordwesten ligt, liep dan min of meer parallel (de percelen géren een beetje) aan de gemeente- en waterschapsgrens en kwam ten noorden van de Hoofdweg in de natuurlijke bedding van de Scharmer Ae uit.

De grens tussen de gemeenten Harkstede en Slochteren, tevens waterstaatkundige grens, (B) komt even ten oosten van de rivierbedding uit. Om het water dat via B werd afgevoerd naar de rivierbedding te brengen was een klein verloopstukje nodig. De locatie van watergang B is onmiskenbaar afgeleid van het zuidoostelijke hoekpunt van Westerbroek, dat zelf – we zagen het eerder – het snijpunt is van de grens tussen Westerbroek en Kropswolde (C) en de Borgweg (D). Dat wijst er niet alleen op dat lijn A ouder is dan lijn B, maar ook dat de kerspelindeling aan de Fivelgoër kant van de Borg eerder tot stand moet zijn gekomen dan die aan de Drenterwolder of 'Utrechtse' kant van de grens. Waarbij het natuurlijk de vraag blijft waarom lijn A ligt waar ze ligt.

Voor de oriëntatie en locatie van de oostgrens van Westerbroek (D) bestaat een goede ratio, zij het dat we dan wel een veronderstelling moeten accepteren. Deze betreft de locatie en oriëntatie van de Benningsloot (E), waarvan ik het meest zuidelijke punt voor het gemak (naar een toponiem op de oude topografische kaart) 'De Zes Linden' noem. De Benningsloot staat haaks op de Hoofdweg te Scharmer en vormt de grens tussen de kerspelen Harkstede en Scharmer. Het gaat hier dus om een belangrijke scheidslijn die waarschijnlijk oeroud is en moet zijn vastgesteld toen dit gebied werd ingericht.

---

117 De naam 'Van Arnhemslaan' wordt nu gebruikt ter aanduiding van de parallelweg langs de Rijksweg West (N860), tussen de Borgweg en de Rengerslaan. Oorspronkelijk vormde de Van Arnhemslaan de verbinding tussen de trekweg langs het Winschoterdiep in het zuiden en de Hoofdweg in het noorden.

118 Zie GrA 136-2417; opgave van G. Quintus d.d. 18 december 1754.

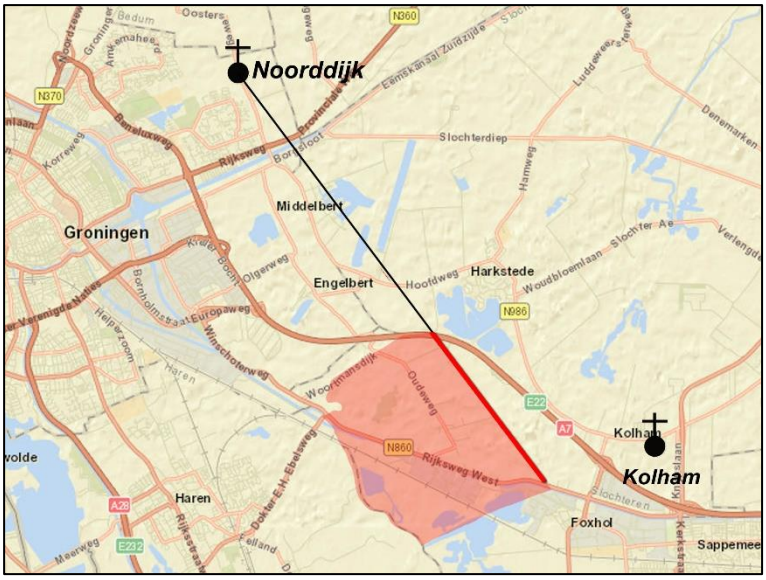

De oostgrens van Westerbroek loopt op de kerk van Noorddijk

Bewerkte uitsnede van de moderne 'stratenkaart' van ArcGIS.

De oostgrens van Westerbroek ligt op een lijn die georiënteerd is op de kerk van Noorddijk. Het punt van waaraf de peiling is uitgevoerd bevindt zich ter plaatse van 'De Zes Linden', in het noordoosten van Westerbroek, op de plek waar de Benningsloot – de grens tussen Harkstede en Scharmer – eindigt (of begint).
De afstand tussen 'De Zes Linden' en de kerk te Noorddijk is niet zo groot: 6175 meter. Een raaiïng op Noorddijk moet vanaf dat 'De Zes Linden' mogelijk zijn geweest, mits het zicht niet belemmerd werd door opgaand geboomte. Dit laatste kan van belang zijn voor de chronologie van de gebeurtenissen. De afwezigheid van zichtbelemmerend gewas tussen 'De Zes Linden' en Noorddijk zou kunnen betekenen dat het veen onder Harkstede al ontgonnen was toen Westerbroek werd ingericht.

Maar hoe is men aan het punt van 'De Zes Linden' gekomen? De vraag naar dit punt impliceert vanzelfsprekend ook de vraag naar de manier waarop de loop van de Benningsloot kan zijn vastgesteld. Was die sloot er eerder dan het punt of was het andersom?

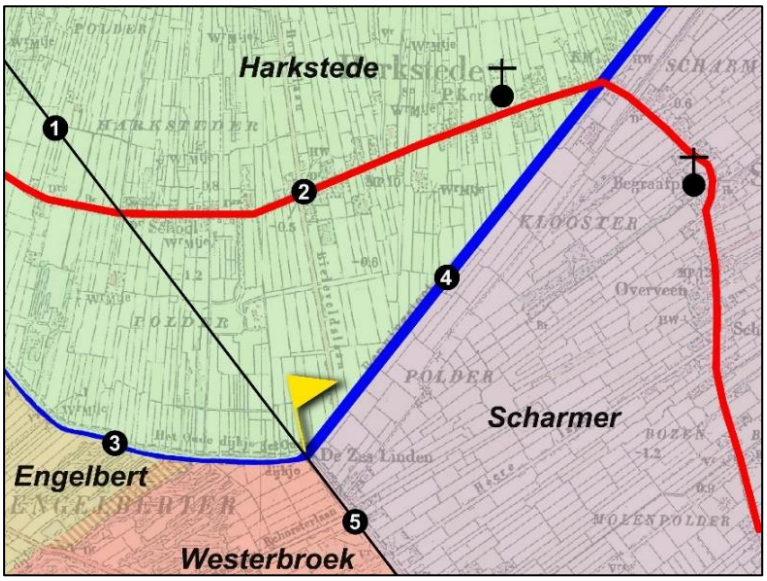

De Benningsloot en de noordoosthoek van Westerbroek ingetekend op de topografische kaart van c. 1915

1. Raailijn op Noorddijk
2. Hoofdweg
3. Borgsloot met 'Oude dijkje'
4. Benningsloot
5. Borgweg

Het vaantje geeft de locatie van 'de Zes Linden' aan.

Dat de lijn waarop de Benningsloot ligt zo goed als haaks staat op de lijn tussen Bedum en Slochteren is misschien aardig om te vermelden, maar het is ondenkbaar dat de ruim 16,5 km lange lijn tussen deze punten een rol heeft gespeeld bij de inrichting van dit deel van het Woldland. Evenmin lijkt het van betekenis dat het noordoostelijke verlengde van de lijn waarop de Benningsloot ligt, over het midden van de wierde van Oling (ten westen van Appingedam) loopt.

Maar het lijkt me wél voorstelbaar dat de lijn van de Benningsloot geconstrueerd is door op de Scharmer Hoofdweg een haakse lijn te zetten op de plaats waar de Hoofdweg tussen Harkstede en Scharmer – die ongetwijfeld het tracé van een oeroud pad volgt – een knik van 120° maakt. Ten zuiden van de genoemde knik heeft men – zo stel ik mij voor – in de woeste grond de lijn doorgetrokken in de richting van een ander in landschappelijk opzicht opmerkelijk punt: het oostelijke uiteinde (of beter: de oorsprong) van een veenstroompje, dat met zijn kromme loop de natuurlijke grens vormde tussen Drenterwolde en Fivelgo (Engelbert en Harkstede). Dit natuurlijke stroompje, waarin het water naar het westen liep, is ter bevordering van de waterafvoer later uitgegraven en heet sindsdien Borgsloot. Op de oude topografische kaart zien we daar een kromme dijk, die aangeduid wordt als 'Het Oude Dijkje'. Dat is ongetwijfeld de in latere tijd opgehoogde noordelijke kade langs de bedoelde van oorsprong natuurlijke waterloop.

Bij 'De Zes Linden'

Het punt waar de Borgsloot, Benningsloot en Borgweg bij elkaar komen is onder de A7 verdwenen. De loop van de Benningsloot is nog herkenbaar aan de zuidoostgrens van een tweetal bospercelen in het midden van het plaatje.
De stippellijn geeft de vermoedelijk oudste kerspelgrens aan tussen Engelbert in het noorden en Westerbroek in het zuiden. Zoals we in het voorgaande hebben gezien is deze ten noorden van de Oudeweg later enkele tientallen meters naar het zuiden verschoven.

Op deze manier kan het *punt* ('De Zes Linden') zijn vastgesteld vanaf waar de verdere grens tussen Drenterwolde (Westerbroek) en Fivelgo (Scharmer) kon worden geconstrueerd. Als dit juist is, brengt dit met zich mee dat de stichting van de nederzetting Westerbroek later moet worden gedateerd dan die van de meer noordelijk gelegen delen van Drenterwolde (Noorddijk, Middelbert en Engelbert). Daarmee krijgt de naam van Middelbert een plausibele verklaring: Middelbert moet geruime tijd de middelste van een drietal samenhangende nederzettingen zijn geweest met aan de noordzijde Noorddijk en aan de zuidzijde Engelbert (naar analogie met Middelbert gevormd uit Egnebert.)[119])

[119] Wobbe de Vries, 'Groninger topographica', in: *Nomina Geographica Neerlandica; Geschiedkundig onderzoek der Nederlandsche aardrijkskundige namen, uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap X* (1936) 97-163, hier 101.

De *richting* van deze grenslijn, tevens oostgrens van Westerbroek, is dan bepaald door vanaf 'De Zes Linden' in zuidoostelijke richting de lijn aan te houden die men tussen dat punt en de ruim 6 km verder naar het noordwesten gelegen kerk van Noorddijk kon trekken. 3800 meter verder naar het zuidoosten sneed deze op Noorddijk geraaide lijn de eerder besproken lijn Waterdijk-Kolham. Dat snijpunt werd, zoals we al eerder zagen, de zuidoostelijke hoek van het kerspelgebied van Westerbroek.

De Borgsloot ten westen van 'De Drie Linden'

Op de achtergrond de A7. Tegenwoordig loopt er een fietspad langs dit gedeelte van de Borg. Links Fivelgo, rechts het Gorecht (Engelbert). Het punt 'De Drie Linden' is onder de A7 verdwenen.

We mogen aannemen dat dit kromme deel van de Borgsloot een natuurlijke oorsprong heeft en dat het beginpunt ervan bepalend is geweest voor de locatie van de Benningsloot. Dit beginpunt, later 'De Zes Linden' geheten, is vervolgens ook als uitgangspunt gekozen voor de grens tussen Westerbroek (Gorecht) en Scharmer (Fivelgo).

Als deze reconstructie juist is, betekent het geval van 'De Zes Linden' een bevestiging van de al eerder naar aanleiding van het 'lijnenspel' in de zuidoosthoek van Westerbroek getrokken conclusie dat de inrichting van het zuidelijke deel van Drenterwolde jonger is dan die in Duurswold. Dit spoort met het feit dat de keringen die de grens van Drenterwolde vormen (Beijumerzuidwending en Borg), niet onder Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek vallen, maar bij de aan Drenterwolde grenzende kerspelen en latere gemeenten horen. De kering is blijkbaar gelegd om te voorkomen dat vanuit het 'Utrechtse' Drenterwolde water naar de reeds ontgonnen Hunsingoër en Fivelgoër nederzettingen liep, waar de bodem in die tijd al verder was gedaald dan die in Drenterwolde.

We zijn nu toe aan de noordelijke (of beter: noordwestelijke) grens van Westerbroek, tevens kerspelgrens met Engelbert. Een stuk daarvan hebben we al gezien: dat is de nieuwe weg die in 1449 op het land van Abel Heynema is aangelegd. We zagen dat die enkele tientallen meters ten zuiden ligt van de lijn die we als de oorspronkelijke noordgrens van Westerbroek mogen beschouwen.

Ik herinner in dit verband aan het schetskaartje dat Allard Verburgh van Westerbroek maakte en waarop hij aantekende dat de Woortmansdijk op de *'Haarder tooren'* loopt. Wanneer we dat op Google Maps controleren blijkt dat te kloppen. Maar wanneer we deze lijn in noordoostelijke richting doortrekken, zien we dat ze niet door het punt van 'De Zes Linden' gaat en ook niet door de kerk van Scharmer. Als ze al op een vast punt is geraaid, zou

dat het oude 'Huis te Scharmer' kunnen zijn, waarvan ik de locatie ten noordwesten van de voormalige kerk van Scharmer vermoed. Daarover is veel te zeggen, maar dat valt buiten het bestek van dit hoofdstuk. Uiteraard is het mogelijk ook een lijn te trekken tussen de kerken van Haren en Scharmer, maar die lijn ligt een eind ten zuiden van de kerspelgrens.

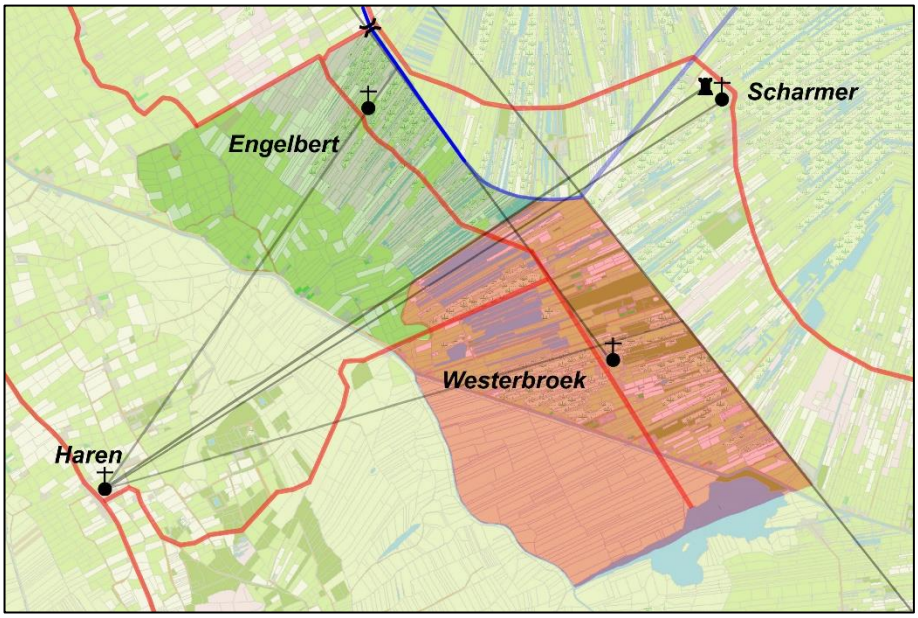

Lijnenspel in de noordoosthoek van Westerbroek

De Woortmansdijk loopt volgens Verburgh op de kerk van Haren. Dezelfde lijn gaat door de vermoedelijke locatie van het Huis te Scharmer.
De locatie van de *Stertebolabalka* (de balkbrug over de Borgsloot) is aangegeven.

Bij nader inzien lijkt het me erg twijfelachtig of bij het vaststellen van de grens tussen Engelbert en Westerbroek een lijn tussen twee herkenbare punten is getrokken. Ik geloof wel dat de kerk van Haren een rol heeft gespeeld – ook de percelering van Engelbert wekt immers de indruk te zijn afgeleid van een raailijn op de kerk van Haren – maar Scharmer kan mijns inziens bij het vaststellen van de noordgrens van Westerbroek geen oriëntatiepunt zijn geweest.

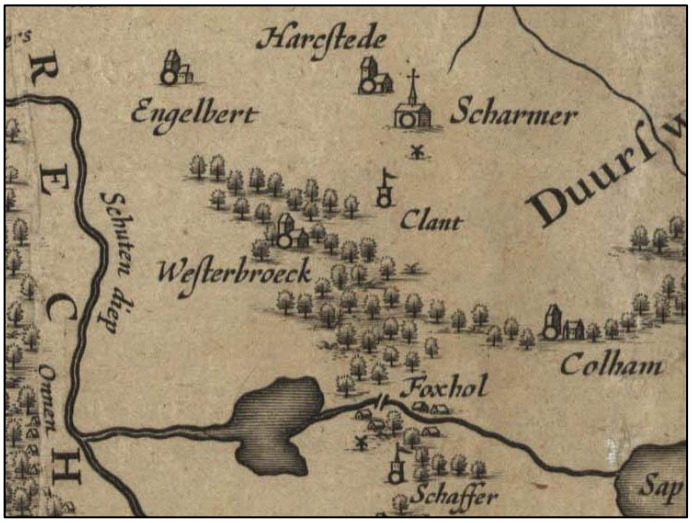

Bossen op de provinciekaart van Bartold Wicheringe uit 1616

(GrA 1536-5116; uitsnede)

Dit vermoeden hangt niet alleen samen met het feit dat de lijnentrekkerij een warboel oplevert, maar ook met het beeld dat ik mij inmiddels heb gevormd van het landschap in

deze buurt. In laat-middeleeuwse en vroeg-moderne teksten is bij herhaling sprake van '*holt*' in de kerspelen Westerbroek en Scharmer. Wanneer er aan het einde van de 16e eeuw in de stad Groningen bomen nodig waren – bijvoorbeeld ten behoeve van de palissades – werd de stadsbouwmeester naar Westerbroek gestuurd om geschikte bomen uit te zoeken. Het kon dan om honderden exemplaren gaan. Verder laten de vroegste provinciekaarten – die van Bartold Wicheringe – zien dat dit gebied ook in de 17e eeuw nog gekenmerkt werd door houtopstanden.
We weten natuurlijk niet hoe het landschap er in de 13e eeuw – de eeuw waarin voor het eerst de parochies van Drenterwolde worden genoemd – uitzag, maar als de bossen die Wicheringe in de 17e eeuw tekende de overblijfselen zijn van wouden die hier al eeuwenlang waren, moet het in deze buurt slecht raailijnen trekken zijn geweest.
Opmerkelijk is verder nog dat de Borgsloot ten zuiden van de *Stertebolabalka* over een lengte van 1500 meter op een lijn ligt die op de kerk van Westerbroek loopt. Die lijn staat bovendien haaks op de grens tussen Engelbert en Westerbroek, maar of dit iets te betekenen heeft durf ik niet te zeggen.

Resumerend: de oriëntatie van de grens tussen Engelbert en Westerbroek laat zich verklaren (ze is geraaid op Haren), maar de locatie ervan niet. Het kan zijn dat men het punt vanaf waar men een peiling op Haren heeft gedaan eenvoudig heeft vastgesteld door de afstand tussen de beide kerspelkerken (ongeveer) in tweeën te delen. De kerk van Engelbert ligt 1900 m ten noorden van de Woortmansdijk, die van Westerbroek ruim 2000 m ten zuiden ervan. Of zou men de raailijn op Haren bewust hebben geconstrueerd als loodlijn op de lijn *Stertebolabalka*-Westerbroek? Dit klinkt wel erg gekunsteld.

Met de constructie van de op Haren geraaide noordgrens van Westerbroek zijn we aangeland bij de Ediken en de Hunze, de westgrens van het kerspel waarmee we onze rondgang zijn begonnen. Over dit noordwestelijke hoekpunt van Westerbroek moet echter nog wel een opmerking worden gemaakt. Ik denk dat we mogen aannemen dat de nederzetting Westerbroek ontstaan is voordat in de 13e eeuw een aantal grote Hunzekronkels al dan niet door toedoen van de kloosterlingen is afgesneden en dus ook voordat het 'A-land' bij Engelbert was gekomen. Voor de bochtafsnijding door aanleg van de *Ediken* maakte dit overstromingsgebied deel uit van de marke van Haren. Westerbroek is ontstaan als kolonie in het markegebied van het ten zuiden van Haren gelegen Onnen. De Haarder Hooidijk is de grens tussen deze marken. In die oude tijd bevond het noordwestelijke hoekpunt van Westerbroek zich op de plek waar de Woortmansdijk een knik maakt. Deze plek ligt op de grens van klei en moerige grond en is ook het punt vanaf waar een dijk is gelegd om de Hunze af te snijden. De grens tussen Haren en Westerbroek volgde oorspronkelijk de bedding van de Hunze, die met een bocht naar het latere Waterhuizen liep. Ook daarna moet de grens de rivier hebben gevolgd die een ruime bocht maakte in het land dat nu ten westen van het Drentsche Diep ligt.
Toen in de 13e eeuw de grote Hunzekronkels ten zuiden en noorden van Waterhuizen werden afgesneden, ging het ten noorden van het kanaal liggende 'A-land' van Haren over naar Engelbert en het ten westen van het kanaal gelegen deel van Westerbroek naar Onnen.

Door deze ingrepen kwam het noordwestelijke hoekpunt van Westerbroek te liggen op de plek bij Waterhuizen, waar het nieuw gegraven kanaal de oude bedding van de Hunze kruiste.

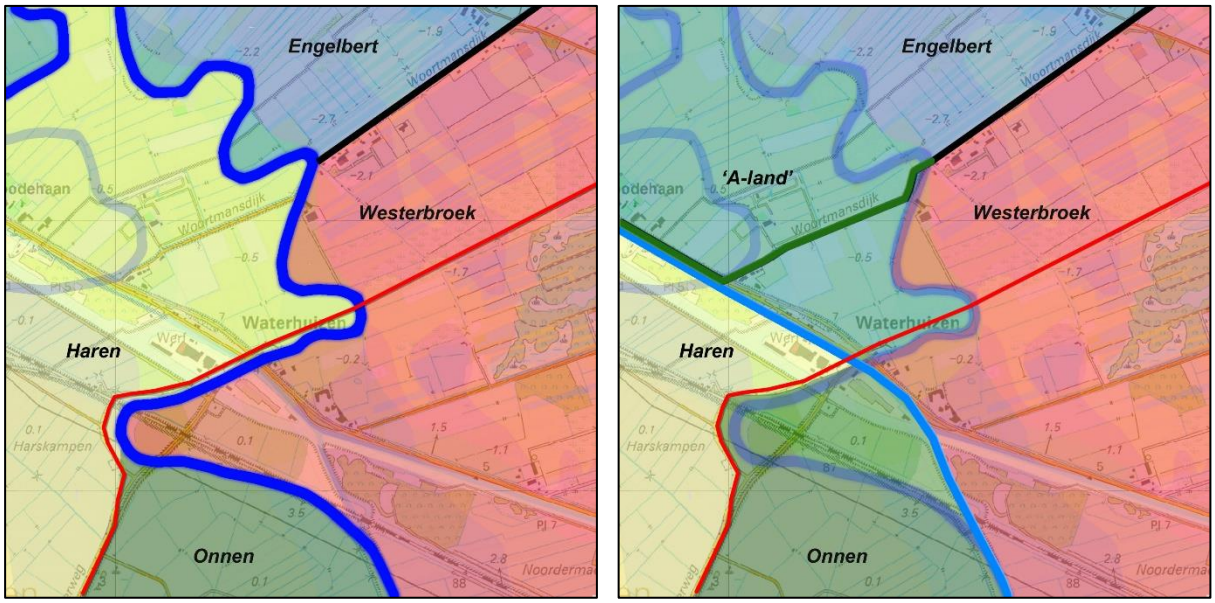

Veranderingen bij Waterhuizen

De dikke blauwe lijn geeft de vermoedelijke oude bedding van de Hunze aan; de zwarte lijn is de op Haren geraaide grens tussen Engelbert en Westerbroek. Met een rode lijn is de Haarder Hooidijk aangegeven. Deze volgt ter hoogte van Waterhuizen de linker oeverwal van de Hunze. Via een voorde kon men zijn weg vervolgen, die in een rechte lijn naar de Oudeweg liep (later Hoetslaan).

Waarschijnlijk zijn reeds in de 13e eeuw enkele grote rivierbochten afgesneden. Het afsnijdingskanaal is aangegeven met een lichtblauwe lijn. Het bij het kerspel Engelbert getrokken 'A-land' werd beschermd door de Ediken, die met een groene lijn zijn aangegeven. Ten zuiden daarvan bleef een stuk land dat eerst bij Haren hoorde maar naar Engelbert was overgegaan, onbedijkt. De oude Hunzebedding bleef hier de grens van Westerbroek. Ten zuiden van het nieuwe kanaal is een stukje van Westerbroek naar Onnen overgegaan.

Ofschoon de naam van de Olger vaak is gevallen, is er nog niets gezegd over de oriëntatie en locatie van deze zuidwending, die de grens is tussen Middelbert en Engelbert en, zoals we in het begin van dit verhaal zagen, een belangrijke schakel was in de oudste verbinding tussen Groningen, Fivelgo en het Oldambt.

Zoals gezegd ligt de op de kerk van Haren geraaide kerspelgrens tussen Engelbert en Westerbroek ongeveer halverwege de kerken van deze twee dorpen. Hetzelfde geldt ook voor de op de Sint Maartenskerk geraaide grens tussen Noorddijk en Middelbert. Dit is niet het geval met de Olger: deze ligt dichter bij de kerk van Engelbert dan bij die van Middelbert. Er is ook geen markant punt waarop de grenslijn kan zijn geraaid. Ik vermoed echter dat er, afgezien van het feit dat de Olger netjes in de verkaveling van Middelbert past en loodrecht op de Middelberterweg staat, toch een aanknopingspunt is voor de locatie van deze grens. Ik wijs daarvoor op het 325 meter lange stukje van de Hunzebedding dat de zuidoostelijke zijde van de Ammerkehorn vormt. Dit doet me denken aan de oeverwal bij Waterhuizen waarop de Haarder Hooidijk aansluit en die mogelijk de richting heeft bepaald van wat later de Hoetslaan heette. In het westelijke verlengde van het stukje Hunzebedding bij boerderij Dijkhuizen is veel later door het klooster Essen een dijk gelegd die de noordelijke begrenzing van het Esser Nieuwland vormt.

Dat het een markante hoek geweest moet zijn, blijkt ook uit de lijn die vanaf hier rechtstreeks op Groenestein loopt. Aangezien ze het Schuitendiep kruist, moet ze in elk geval ouder zijn dan 1400. Maar het lijkt me niet onmogelijk dat ze nog veel ouder is. De 'waaier' die de kadasterkaart tussen Gideon en het Esser Nieuwland laat zien, doet vermoeden dat hier een restgebied van het Helper Oosterhamrik is ingepolderd.

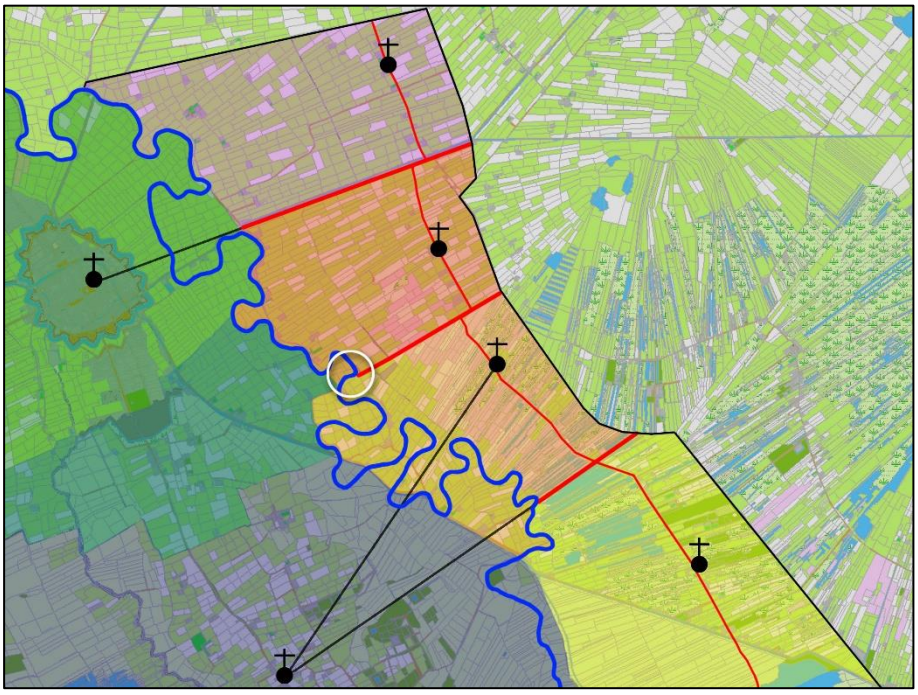

Kerspelgrenzen en oude wegen in Drenterwolde

Zou de Hunzebedding bij de Ammerkehorn de plaats van de Olger hebben bepaald?

We besluiten onze zoektocht naar het verdwenen Drenterwolde met een paar in 2016 gemaakte foto's van de Olgerweg.

De Olgerweg duikt onder de A7 door

De Olgerweg dient mogelijk al 10 eeuwen als verbindingsweg tussen Groningen en het oosten van de provincie. Tegenwoordig duikt deze oeroude weg onder de nieuwe route – de A7 – door.

Olgerweg naar het westen

Net zoals je aan de golven in het asfalt van de snelweg kunt merken dat je je hier op een slappe bodem bevindt, zie je ook langs de Olger de getuigen daarvan. Let op de palen van de straatverlichting, waarvan er vrijwel niet één netjes rechtop staat.

Bebouwde kom-bordjes aan de Olgerweg

Het komt niet zo heel vaak voor dat men over één toegangsweg twee verschillende bebouwde kommen binnenrijdt.
Dat kan via de Olgerweg, die al zo'n 1000 jaar (?) de kerspelscheiding is tussen Middelbert (links) en Engelbert (rechts).

Olgerweg in oostelijke richting

Omdat het zo'n komisch gezicht is nog een plaatje van de dansende lantaarnpalen langs de Olgerweg. Overigens zijn de palen inmiddels rechtgezet. Maar het is de vraag hoelang ze recht zullen blijven staan.

In *Landschap lezen* 7 kom ik nog terug op de inrichting van Drenterwolde, dan in samenhang met de gebeurtenissen rond het Zuidlaardermeer.